

บทที่ ๓

แนวคิดและความสัมพันธ์ของคำสอนเรื่องภพกับคำสอนอื่นๆ

จากการสำรวจแนวคิดเรื่องภพในความหมายต่างๆ ในบทที่ผ่านมา ผู้วิจัยได้พบว่า แนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนาได้รับการตีความใน ๒ ลักษณะ คือ ๑) ภพเชิงโครงสร้างทางจักรวาลวิทยา (the cosmological becoming) ภพที่มีลักษณะเชิงโครงสร้างทางจักรวาลวิทยา จัดเป็นภพที่มีอยู่จริงเชิงภววิทยา (Ontology) ที่เชื่อมโยงอยู่กับหลักคำสอนเรื่องกรรมซึ่งสนับสนุนความเชื่อเรื่องการทำความดีนำไปสู่ภพที่เป็นสุคติและการทำความชั่วนำไปสู่การเกิดในภพที่เป็นทุคติ แนวคิดเรื่องภพตามเชิงโครงสร้างทางจักรวาลวิทยาในพระพุทธศาสนาจึงแสดงให้เห็นความมีอยู่จริงของภพเชิงภววิทยาในฐานะเป็นฐานรองรับคำสอนทางจริยศาสตร์ แต่แนวคิดเรื่องภพในลักษณะดังกล่าวก็ถูกมองว่ามีปัญหาตรงที่เป็นความมีอยู่ที่อยู่เหนือการรับรู้หรือการตรวจสอบด้วยอายตนะ ๒) ภพเชิงจิตวิทยา (the psychological becoming) ลักษณะของภพเชิงจิตวิทยานี้เน้นภาวะทางจิตอันเป็นนามธรรมที่เกี่ยวข้องกับความรู้สึกที่ยึดมั่นในความมีตัวตนที่เกิดจากประสบการณ์ทางอายตนะ และการมุ่งเน้นที่จะใช้ประโยชน์จากแนวคิดเรื่องภพในการปลูกฝังศีลธรรมเพื่อความสุขของสังคม ภพเชิงจิตวิทยาด้านหนึ่งเป็นภพที่สามารถตรวจสอบได้ด้วยอายตนะ แต่อีกด้านหนึ่งมุ่งเน้นประโยชน์จากคำสอนมากกว่าการตรวจสอบความมีอยู่จริง ในบทนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องภพทั้ง ๒ ลักษณะในรายละเอียดต่างๆ ซึ่งจะประโยชน์ต่อการพิจารณาแนวคำสอนเรื่องภพในพระพุทธศาสนาที่ชัดเจนต่อไป

๓.๑ คำสอนเรื่องภพเชิงโครงสร้างทางจักรวาลวิทยา

เป็นที่รู้กันในหมู่นักศึกษาทางพระพุทธศาสนาว่า พระพุทธเจ้าไม่ให้ความสนใจที่จะตอบคำถามเชิงอภิปรายซึ่งรวมอยู่ในอภัยกตปัญหา^๑ การตั้งคำถามเรื่องตายแล้วเกิดอีก หรือ ตายแล้ว

^๑ อรรถกถาอธิบายว่า อภัยกตปัญหา เรียกอีกอย่างว่า อนกัณฐิกธรรม คือ ธรรมที่เป็นได้หลายอย่าง ได้แก่ สิ่งที่ไม่อาจตอบได้ว่า ใช่หรือไม่ใช่ เพียงอย่างเดียว เช่น ไม่อาจตอบว่า โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง คู่กับเอกังคิกธรรม คือ ธรรมที่เป็นได้อย่างเดียว ได้แก่ ธรรมที่สามารถบอกได้ว่าเป็นอย่างนั้น ไม่เป็นอย่างอื่น เช่น เหตุของทุกข์ คือ ตัณหา ; ที.สี.อ. (บาลี) ๔๒๓/๓๑๔, ในปิฎกปาฐสูตร พระพุทธองค์ตรัสว่า ทรงแสดงเฉพาะเอกังคิกธรรม ไม่แสดงอนกัณฐิกธรรม โดยทรงให้เหตุผลว่า เอกังคิกธรรมเป็นธรรมมีประโยชน์ เป็นจุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์เป็นไปเพื่อเบื่อหน่าย คลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ส่วนอนกัณฐิกธรรมเป็นธรรมที่ไม่มีประโยชน์ ไม่ใช่จุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อเบื่อหน่าย คลายกำหนด ฯลฯ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน ; ที.สี. (ไทย) ๙/๔๒๒-๔๒๔/๑๘๖-๑๘๗.

ไม่เกิดอีกจัดเป็นหนึ่งใน ๑๐ คำถามที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงตอบ^๒ โดยทรงให้เหตุผลว่า ปัญหาเหล่านี้ไม่มีประโยชน์ต่อความหลุดพ้นอันเป็นเป้าหมายหลักตามคำสอนของพระองค์ นักคิดบางท่านตีความว่า พระพุทธองค์ทรงพิจารณาปัญหาบางอย่างของการให้คำตอบ การที่ทรงแสดงท่าทีนิ่งเงียบต่อปัญหาเหล่านี้ก็เพื่อยุติข้อสงสัยที่จะตามมาอย่างไม่สิ้นสุด^๓ แต่จากการศึกษาหลักฐานในพระไตรปิฎก เราไม่อาจปฏิเสธได้ว่า พระพุทธองค์ตรัสแสดงเรื่องอดีตชาติ ภพภูมิต่างๆ และโลกธาตุอื่นๆ กระจายอยู่ทั่วไปในคัมภีร์พระไตรปิฎก หลักฐานเหล่านี้มีจำนวนมากมายจนสามารถใช้ยืนยันได้ว่า พระพุทธศาสนายอมรับเรื่องอดีตชาติ ภพภูมิและโลกธาตุอื่นๆ ตามคำสอนเรื่องกรรมและการเกิดใหม่ในสังสารวัฏ หากวิเคราะห์ในรายละเอียดจะเห็นว่า คำสอนเกี่ยวกับภพเชิงโครงสร้างทางจักรวาลวิทยาตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกนั้นมีแหล่งที่มา ๓ แบบ คือ

๓.๑.๑ คำสอนเกี่ยวกับพระญาณที่เกิดขึ้นในการตรัสรู้

ข้อความในคัมภีร์พระวินัยแสดงให้เห็นเรื่องราวรายละเอียดการตรัสรู้ของพระองค์เกี่ยวกับพระญาณ ๓ ประการที่เกิดจากการบำเพ็ญเพียรทางจิต ความรู้พิเศษในญาณที่ ๑^๔ ทำให้พระองค์เกิดหยั่งรู้อดีตชาติว่า พระองค์เคยเกิดมาแล้วในห้วงเวลาย้อนกลับไปอดีตนับไม่ถ้วน ดังข้อความที่พระองค์ตรัสว่า

เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ เรานั้นได้น้อมจิตไปเพื่ออุปเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ๓ ชาติบ้าง ๔ ชาติบ้าง ๕ ชาติบ้าง ๑๐ ชาติบ้าง ๒๐ ชาติบ้าง ๓๐ ชาติบ้าง ๔๐ ชาติบ้าง ๕๐ ชาติบ้าง ๑๐๐ ชาติบ้าง ๑,๐๐๐ ชาติบ้าง ๑๐,๐๐๐ ชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปบ้าง หลายกัปว่า ในภพโน้น เรามีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้นๆ จุตติจากภพนั้นก็ไปเกิดในภพโน้น มีชื่อ มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้นๆ จุตติจากภพนั้นจึงมาเกิดในภพนี้ เราระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ พร้อมทั้งลักษณะทั่วไป และชีวประวัติอย่างนี้^๕

^๒ อภัยกตปัญหาทั้ง ๑๐ ข้อปรากฏอยู่ในพระสูตรหลายแห่ง เช่น จุฬมาลุงกยสูตร ดูรายเอียดของปัญหาที่ไม่ทรงตอบทั้ง ๑๐ ข้อใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๒-๑๒๔/๑๓๓-๑๓๔.

^๓ นักคิดบางท่านตั้งข้อสังเกตว่า อาการนิ่งเงียบนั้นคือ คำตอบต่อปัญหาเหล่านี้ ขณะที่นักคิดบางท่านแสดงความคิดเห็นว่า อาการนิ่งเงียบนั้นบ่งชี้ให้เห็นความไม่รู้ของพระพุทธองค์, ดูรายละเอียดใน จินดา จันทรแก้ว, **พุทธวิภาววิธี** (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๗.

^๔ อุปเพนิวาสานุสสติญาณ ใช้สติเป็นตัวนำ จุตูปปาตญาณจักขุเป็นตัณหา ดูสังฆนิกรณียสูตรเพิ่มเติมด้วย อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๘๘/๒๗๓.

^๕ วิมพา. (ไทย) ๑/๑๒/๖.

ความรู้พิเศษในญาณที่ ๑ ที่เกิดขึ้นแก่พระพุทธรังคนี้ช่วยให้เห็นภาพการเกิดและการตายของชีวิตในอดีตชาติจำนวนมากของพระองค์เองอย่างชัดเจน ซึ่งทำให้เราได้ทราบว่า ชีวิตของมนุษย์และสิ่งมีชีวิตทั้งหลายไม่ได้สิ้นสุดลงที่ความตายตามความเชื่อของลัทธิอุจเฉททิฎฐิ แต่ในภาวะหลังความตาย ชีวิตจะยังดำเนินต่อไปในรูปแบบอื่นในภพภูมิต่างๆ นอกจากนี้ ญาณที่ ๒ คือ จุตูปตญาณ ได้เปิดเผยให้พระองค์ได้เห็นความเป็นไปแห่งชีวิตในกระบวนการตายและเกิดของสัตว์ทั้งหลายอีกด้วย ดังข้อความว่า

เรานั้นได้น้อมจิตไปเพื่อจตุปปตญาณ เห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังอุบัติ ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ เรารู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์ที่ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิดและชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิด พวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปบังเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์ที่ประกอบกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบ ชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตาม ความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้ว จะไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์”^๖

ตามข้อความข้างต้น การมีตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ทำให้พระองค์มองเห็นรายละเอียดความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในกระแสของกรรมชั่วและกรรมดีที่พวกเขาได้ทำ ทั้งทางกาย ทางวาจาและทางใจ กรรมชั่วจะนำชีวิตหลังความตายไปสู่การเกิดในภพภูมิที่เป็นทุกข์ ส่วนกรรมดีจะนำไปสู่การเกิดในภพที่เป็นสุคติ

ข้อความเกี่ยวกับพระญาณที่ทำให้พระองค์เห็นภพชาติในอดีตของพระองค์และเห็นการตายการเกิดของสัตว์ทั้งหลายตามที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้นนั้นพระพุทธเจ้าทรงมาตรัสเพื่ออธิบายแก่เวรัญขพราหมณ์ที่กล่าวหาพระองค์ว่า “พระองค์เป็นคนไม่เกิด ไม่เกิด” ซึ่งพระองค์ทรงยอมรับข้อกล่าวหานั้นโดยทรงให้เหตุผลว่า พระองค์ละการเกิดในครรภ์และการเกิดใหม่ได้หมดสิ้นแล้ว” เหตุผลสำคัญที่ทรงนำมาใช้ในการยืนยันก็คือ การที่พระองค์บรรลุญาณที่ ๓ คือ อาสวักขยญาณ ปัญญาที่ทำให้อาสวะกิเลสอันเป็นเหตุปัจจัยแห่งการเกิดในภพชาติทั้งหลายหมดสิ้นไป” จากเนื้อหาของความรู้พิเศษผ่านพระญาณทั้ง ๓ ของพระพุทธเจ้า เราสามารถกล่าวได้ว่า ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ และจตุปปตญาณชี้ให้เห็นชีวิตของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายท่องเที่ยวในสังสารวัฏผ่านการเกิดและการตายนับชาติไม่ถ้วน และเป็นการปฏิเสธความเชื่อเรื่องชีวิตสิ้นสุดที่ความตายของลัทธิอุจเฉททิฎฐิ ส่วนอาสวักขยญาณเป็นความรู้ที่ทำให้พระพุทธองค์หยั่งรู้ว่า ความเป็นไปของชีวิตของสัตว์ทั้งหลายที่เวียนเกิดและตายในสังสารวัฏตั้งอยู่บนฐานของเหตุปัจจัย ชีวิตจะเวียนเกิดและตายตราบเท่าที่เหตุปัจจัยนี้

^๖ วิมพา. (ไทย) ๑/๑๓/๗.

^๗ วิมพา. (ไทย) ๑/๑๐/๔.

^๘ วิมพา. (ไทย) ๑/๑๔/๗.

ยังคงมีอยู่ เมื่อเหตุปัจจัยถูกทำให้หมดสิ้นไป สังสารวัฏของชีวิตก็จะหยุดหมุน ซึ่งหมายถึงความหลุดพ้นจากการเวียนเกิดและตายนั่นเอง นัยของพระปฐมนี้ชี้ว่า ชีวิตที่หมุนวนอยู่ในห้วงความทุกข์คือ ความเกิดและความตายเป็นไปอย่างมีเหตุปัจจัย เมื่อมีปัจจัย ความทุกข์ในกระแสการเกิดและการตาย ก็ดำเนินไป เมื่อไม่มีเหตุปัจจัย ความทุกข์จากการเกิดและการตายก็เกิดขึ้นไม่ได้ ชีวิตบนความทุกข์จึง เป็นสิ่งที่เกิดได้ตามเหตุปัจจัยและดับไปเมื่อหมดเหตุปัจจัย อาสวกษณฺณํจึงมีนัยของการปฏิเสธ ความเชื่อเรื่องความมีอยู่เที่ยงแท้ของอัตตาของลัทธิสัสตวาทด้วย

ในจุฬารัตนโคตตสูตร พระพุทธองค์ได้แสดงคุณสมบัติพิเศษขององค์ ๓ ประการ (วิชา ๓) นี้โดยย่อแก่ปริพาชกชื่อวัจฉโคตรว่า ๑) เมื่อไรก็ตามที่พระองค์ต้องการจะรู้ พระองค์ก็สามารถ ระลึกชาติได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติต่างๆ เท่าที่พระองค์อยากจะรู้ ๒) พระองค์เห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วย ตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม ๓) พระองค์ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ทรงเน้นย้ำ เรื่องกับปริพาชกนั้นว่า “บุคคลผู้อธิบายว่าพระสมณโคตมเป็นผู้มีวิชา ๓ ชื่อว่าเป็นผู้พูดตรงตามที่เรากล่าวไว้ ไม่เชื่อว่าการกล่าวด้วยคำเท็จและเชื่อว่าการกล่าวอย่างสมเหตุสมผล อนึ่ง ไม่มีเลยที่คำกล่าวเช่นนั้นและคำที่กล่าวต่อๆ กันมาจะเป็นเหตุให้ถูกตำหนิได้”^๔

นอกจากนี้แล้ว หลักฐานข้อมูลจำนวนมากในพระไตรปิฎกยังปรากฏข้อความเชิงพรรณนาเกี่ยวกับนรกและความทุกข์ทรมานแสนสาหัสอันเป็นผลของกรรมไม่ดีที่สัตว์ได้ทำไว้ขณะยังมีชีวิตอยู่จะพึงได้รับในนรกเมื่อชีวิตในโลกนี้สิ้นสุดลง หลักฐานเหล่านี้ยืนยันว่า พระพุทธศาสนายอมรับความมีอยู่ของภพภูมิต่างๆ ในชีวิตหลังความตายโดยอาศัยคุณสมบัติการรู้แจ้งโลกอันเป็นที่เกิดของสัตว์ในภพภูมิทั้งหลายของพระพุทธเจ้าซึ่งได้รับการบันทึกไว้ในพระสูตรจำนวนมาก พระองค์ตรัส “ทรงรู้ชัด” คติของสัตว์ทั้งหลายที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับพฤติกรรมที่ดีและไม่ดีซึ่งจะเป็นตัวกำหนดคติ ในชีวิตหลังความตายของผู้กระทำ ความสามารถพิเศษของพระพุทธเจ้านี้เป็นส่วนหนึ่งของทศพลญาณ (หรือกำลังตาคต) ๑๐ ประการ ดังจะเห็นได้จากข้อความที่พระองค์ตรัสไว้ในมหาสิหนาทสูตรว่า

ตาคตเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ (เคลื่อน) กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดี และเกิดไม่ดีด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า ‘หมู่สัตว์ที่

^๔ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๕-๑๘๖/๒๑๕-๒๑๘ ; นำสังเกตว่า ในพระสูตรนี้ พระพุทธองค์ตรัสยืนยันว่า คฤหัสถ์ผู้ยังละสังขโยชน์ของคฤหัสถ์ไม่ได้ หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในสวรรค์นั้น มิใช่มีเพียงจำนวนนับร้อยคนเท่านั้น แต่ความจริงแล้วมีอยู่จำนวนมากทีเดียว และตรัสไว้ด้วยว่า นับภพที่นับนี้ไป ๙๑ กับที่พระองค์ระลึกได้ พระองค์ไม่รู้จักอาชีวก (นักบวชชีเปลือย) คนอื่นผู้ไปเกิดในสวรรค์ นอกจากอาชีวกเพียงคนเดียวผู้เป็นกรรมวาที เป็นกิริยวาทีเลย.

ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิดและชักชวนผู้อื่นให้ทำตามความเห็นผิด พวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แต่หมู่มสัตว์ที่ประกอบกายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะความเห็นชอบและชักชวนผู้อื่นให้ทำตามความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ตถาคตเห็นหมู่มสัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่มสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมอย่างนี้แล^{๑๐}

๓.๑.๒ คำสอนเรื่องการบำเพ็ญบารมีขององค์และพระสาวกในอดีตชาติ

ในคัมภีร์พระวินัยและพระสูตร มีการระบุว่า พระพุทธเจ้าตรัสถึงคุณสมบัติของพระโพธิสัตว์รวมไปถึงอดีตชาติของการบำเพ็ญบารมีของพระองค์^{๑๑} เช่น ข้อความว่า

เวลาที่พระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตเสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา แสงสว่างเจิดจ้าหาประมาณมิได้ปรากฏขึ้นในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่มสัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ล่วงเทวานุภาพของเหล่าเทพ แม้ในช่องว่างระหว่างโลกซึ่งไม่มีอะไรคั่น มีสภาพมืดมิดหรือที่ที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ซึ่งมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก ส่องแสงไปไม่ถึง ก็มีแสงสว่างเจิดจ้าหาประมาณมิได้ปรากฏขึ้นล่วงเทวานุภาพของเหล่าเทพ เพราะแสงสว่างนั้น เหล่าสัตว์ที่เกิด ในที่นั้นๆ จึงรู้จักกันและกันว่า ‘ยังมีสัตว์อื่นเกิดในที่นี้เหมือนกัน’ และ ๑๐ สหัสสโลกธาตุ นั้นสั่นสะเทือนเลื่อนลั่น ทั้งแสงสว่างเจิดจ้าหาประมาณมิได้ก็ปรากฏขึ้นในโลกล่วงเทวานุภาพของเหล่าเทพ^{๑๒}

และการเล่าเรื่องอดีตชาติของพระสาวกโดยพระพุทธเจ้าเอง รวมถึงการเล่าประวัติความเป็นมาในอดีตชาติของตนของพระสาวกองค์สำคัญจำนวนหลายรูปซึ่งจะพบได้มากในขุททกนิคาย อปทาน^{๑๓}

๓.๑.๓ คำสอนเรื่องภพในสังโยชน์ ๑๐

ในพระสูตรหลายแห่ง พระพุทธเจ้าจะเรียกกิเลสทั้งหลายว่า “สังโยชน์”^{๑๔} เพื่อแสดงสิ่งที่เป็นเครื่องผูกสัตว์ไว้กับความทุกข์ในภพ และทรงนำสังโยชน์นี้มาใช้ในการจำแนกการละกิเลสของผู้

^{๑๐} กำลังตถาคต ๑๐ ประการในมหาสิหนาสสูตร ; ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๗/๑๔๕-๑๔๘.

^{๑๑} ดุราลัยละเอียดของเรื่องนี้ในมหาปทานสูตร ; ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑-๙๔/๑-๖๕.

^{๑๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘/๑๑.

^{๑๓} พระไตรปิฎก (ภาษาไทย) ฉบับหาจุฬาฯ เล่มที่ ๓๒.

^{๑๔} สังโยชน์ หมายถึง กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ ธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ อย่างคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส, กามฉันทะหรือกามราคะ, พยาบาทหรือปฏิมะ, รูปราคะ, อรูปราคะ, มานะ, อุทธัจจะ, อวิชชา ; อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๑๔.

บรรลุมรรคผล ซึ่งการละสังโยชนจะเป็นเครื่องบ่งชี้ว่าการบรรลุอริยมรรคในระดับใดด้วย ดังจะเห็นได้จากข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

มหาลิ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นโสดาบัน เพราะละสังโยชนได้ ๓ อย่าง ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ ในวันข้างหน้า ธรรมนี้แลดีกว่าและประณีตกว่า ที่ภิกษุประพาสพรหมจรรย์ในเรามุ่งจะบรรลุ ยังมีอีก ภิกษุเป็นสกทาคามี เพราะละสังโยชนได้ ๓ อย่าง บรรเทาโรคโทสะและโมหะให้เบาบางได้ มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ ธรรมนี้แลดีกว่าและประณีตกว่า ที่ภิกษุประพาสพรหมจรรย์ในเรามุ่งจะบรรลุ ยังมีอีก ภิกษุไปบังเกิดเป็นโอปปาติกะ^{๑๕} เพราะละสังโยชนเบื้องต้นได้ ๕ อย่าง ปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก ธรรมนี้แลดีกว่าและประณีตกว่าที่ภิกษุประพาสพรหมจรรย์ในเรามุ่งจะบรรลุ ยังมีอีก ภิกษุทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ธรรมนี้แลดีกว่าและประณีตกว่า ที่ภิกษุประพาสพรหมจรรย์ในเรามุ่งจะบรรลุ ธรรมเหล่านี้แลทั้งดีกว่าและประณีตกว่า ที่ภิกษุประพาสพรหมจรรย์ในเรามุ่งจะบรรลุ”

ข้อความในพระสูตรนี้แสดงการละสังโยชนของพระอริยบุคคล ๔ ระดับ และจำนวนของภพชาติที่เหลือของพระอริยบุคคลเหล่านั้นด้วย ส่วนบุคคลผู้ทำให้แจ้งวิมุตติ สิ้นอาสวะนั้นได้ชื่อว่า “เป็นผู้สิ้นภพชาติ” น่าสังเกตว่า ในพระสูตรจำนวนมาก เราจะเห็นคำว่า “ภพ” ในประโยคว่า “ชีณาชาติ / ชาติสิ้นแล้ว นตฺถิทานิ ปุนพภโว/ บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีก” ซึ่งพระพุทธเจ้ามักจะตรัสประโยคนี้ในตอนท้ายของเทศนาเพื่อแสดงผลของการบรรลุธรรมขั้นสูงซึ่งหมายถึงการที่จิตหลุดพ้นจากอาสวะ เพราะปล่อยการวาง ตามนัยของข้อความในประโยคนี้ พระพุทธศาสนามองว่า การที่คนเรามาเกิดในภพบนโลกนี้เกิดจากเหตุปัจจัย กล่าวให้ชัดก็คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทานเป็นปัจจัยของการเกิด สัตว์ทั้งหลายเกิดและตายในภพต่างๆ นับจำนวนชาติไม่ได้ หากเหตุปัจจัยยังมีอยู่ การเกิดก็จะยังคงมีอยู่ต่อไป เมื่อไม่มีเหตุปัจจัย การเกิดใหม่ก็ไม่มีอีก พระพุทธศาสนาจำแนกคนในโลกนี้ออกเป็น ๒ กลุ่มคือ ปุถุชนและอริยบุคคล กลุ่มปุถุชนเป็นพวกที่ยังมีกิเลสซึ่งเป็นปัจจัยของการเกิดในภพชาติต่อไปอย่างครบถ้วน ด้วยเหตุปัจจัยนี้ คนเหล่านี้จะเกิดและตายในสังสารวัฏต่อไป ส่วนอริยบุคคลซึ่งมี ๔ ระดับ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ หากกล่าวตามสังโยชนซึ่ง

^{๑๕} การเกิดในภพภูมิของสัตว์จำพวกเทวดาหรือพรหมเป็นชนิดโอปปาติกะ อย่าง เช่น ผู้บรรลุธรรมเป็นพระอนาคามี หลังจากตายจะไปมีกำเนิดชนิดโอปปาติกะ ในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส ในคัมภีร์อรรถกถา ท่านอธิบายโอปปาติกะว่าหมายถึง สัตว์ที่เกิดและเติบโตเต็มที่ทันที และเมื่อจุติ (ตาย) ก็หายวับไปไม่ทิ้งซากศพ เช่น เทวดาและสัตว์นรก เป็นต้น ; ที.สี.อ. ๑๗๑/๑๔๙, ในภพชั้นสุทธาวาส (ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์) ๕ ชั้นมี ชั้นอวิหา เป็นต้น และดำรงภาวะอยู่ในชั้นนั้นๆ ปรินิพพานสิ้นกิเลสในภพชั้นสุทธาวาสนั่นเอง ไม่กลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก ; อง.ติก.อ. ๒/๘๗-๘๘/๒๘๒-๒๘๓.

เชื่อมโยงกับภพชาติที่จะเกิดอีก พระโสดาบันละสังโยชน์ได้ ๓ พระสกิทาคามีละสังโยชน์ได้ ๓ เช่นเดียวกับพระโสดาบันพร้อมการเบาบางลงของโลภะ โทสะ โมหะ พระอนาคามีละกามราคะกับ ปฏิกะ (โทสะ) ได้หมดสิ้น เหลือแต่มานะและอวิชชา พระอรหันต์เป็นบุคคลประเภทเดียวที่ละสังโยชน์ได้อย่างสิ้นเชิง ในทัศนะของพระพุทธศาสนา พระโสดาบันยังต้องเกิดอีก แต่มีจำนวนภพชาติที่จะเกิดจำกัดอย่างมากไม่เกิน ๗ ชาติ พระสกิทาคามี เมื่อสิ้นชีพจากโลกนี้จะกลับมาเกิดในโลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว พระอนาคามี เป็นบุคคลที่ละกามราคะได้สิ้นแล้วจึงไม่กลับมาเกิดในโลกซึ่งเป็นภพภพนี้อีก แต่จะเกิดในภพภูมิระดับสูง คือ พรหมโลกชั้นสุทธาวาส จะสำเร็จเป็นพระอรหันต์และนิพพานในพรหมโลกนั้น ส่วนพระอรหันต์ถือว่าเป็นผู้ที่เข้าถึงสภาพจิตที่หลุดพ้นจากอาสวะและอุปาทาน เป็นบุคคลประเภทเดียวที่จะไม่เกิดอีกในภพชาติต่อไป ดังนั้น ในกรณีของพระอรหันต์ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า “ชาติ สิ้นแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”

๓.๑.๔ คำสอนเรื่องภพในการแสดงธรรมเกี่ยวกับนรกและสวรรค์

ในพระสูตรหลายแห่ง พระพุทธเจ้าได้แสดงธรรมโดยชี้ให้เห็นผลของการทำกรรมชั่วคือการได้รับความทุกข์ในโลกนี้และในโลกหน้า และผลของกรรมดี คือ การได้รับความสุขในโลกนี้และโลกหน้า ดังข้อความในเทวทูตสูตรพรรณนาความทุกข์ไว้อย่างน่าสะพรึงกลัวว่า

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนเรือน ๒ หลัง มีประตูตรงกัน บุรุษผู้มีตาดียืนอยู่ตรงกลางเรือน ๒ หลังนั้น พึงเห็นคนกำลังเดินเข้าเรือนบ้าง กำลังเดินออกจากเรือนบ้าง กำลังเดินมาบ้าง กำลังเดินไปบ้าง แม้ฉนั้นใด เราก็ฉนั้นนั้นเหมือนกันเห็นหมูสัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมูสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า ‘สัตว์เหล่านี้ประกอบกายสุจริต วิสสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบ และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ หรือสัตว์เหล่านี้ประกอบกายสุจิตวิสุจิต และมโนสุจิต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบ และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในหมู่มนุษย์ สัตว์เหล่านี้ประกอบกายทุจจริต วิจิตุจจริต และมโนทุจจริต กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิด หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในเปรตวิสัยหรือสัตว์เหล่านี้ประกอบกายทุจจริต วิจิตุจจริต และมโนทุจจริต กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิด หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ก็หรือว่าสัตว์เหล่านี้ประกอบกายทุจจริต วิจิตุจจริตและมโนทุจจริต กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิด หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก

นอกจากนี้แล้ว เนื้อหาของพระสูตรยังกล่าวถึงพญายมที่สอบถามผู้ตายเกี่ยวกับเรื่องเทวทูต^{๑๖} ก่อนนำไปลงกรรมกรณซื้อเครื่องพันธนาการ ๕ อย่าง คือ ตอกตะปูเหล็กร้อนแดงที่มีมือ ๒ ข้าง ที่เท้า ๒ ข้าง และที่กลางอก เขาเสวยทุกขเวทนากล้าอย่างหนัก เผ็ดร้อน ณ ที่นั้น แต่ยังไม่ตายตราบเท่าที่บาปกรรมนั้นยังไม่สิ้นไป จากนั้นนายนิรยบาลก็จะทำการทรมานด้วยวิธีการต่างก่อนทุ่มลงในมหานรก พระพุทธองค์บรรยายภาพของมหานรกไว้ว่า “มหานรคนั้นมี ๔ มุม ๔ ประตู แบ่งออกเป็น ส่วนมีกำแพงเหล็กล้อมรอบ ครอบด้วยฝาเหล็กมหานรคนั้น มีพื้นเป็นเหล็ก ลูกโซนโซติช่วงแผ่ไปไกล ด้านละ ๑๐๐ โยชน์ ตั้งอยู่ทุกเมื่อ”^{๑๗} กล่าวได้ว่า เนื้อหาของเทวทูตสูตรให้ภาพของความทุกข์ทรมานแสนสาหัสอันเป็นผลของกรรมชั่วที่สัตว์ได้ทำไว้อย่างชัดเจน อาจทำให้เห็นว่า กรรมชั่วให้ผลแก่ผู้กระทำอย่างเหมาะสม ซึ่งบางอย่างก็คล้ายคลึงกับการลงโทษผู้กระทำความผิดในโลกมนุษย์อย่างมีนัยสำคัญ

ในสังกัจจายก พรณนาคความน่ากลัวของนรกหลังความตายเอาไว้ค่อนข้างมาก เช่น

นรก ๘ ชุม คือ ๑. สัตว์ชีวนรก ๒. กาฬสตุตนรก ๓. สังฆาฏนรก ๔. ไรรวนรก ๕. ชาลโรรวนรก ๖. ฐมโรรวนรก ๗. ตาปนนรก ๘. ปตาปนนรก ๙. อเวจีมหานรก^{๑๘} เป็นนรกที่โหดร้าย เฝ้ามลาคูเลาสัตว์ผู้ตระหนี่เหนียวแน่นให้เร่าร้อน เป็นมหากัย มีเปลวไฟลุกโพล่งน่าขนพองสยองเกล้าน่าสะพรึงกลัว มีภัยเฉพาะหน้า มีแต่ทุกข์มี ๔ มุม มีประตู ๔ ด้าน จัดไว้

^{๑๖} เทวทูต ในที่นี้หมายถึงสื่อแจ้งข่าวมฤตยู เป็นสัญญาณเตือนให้ระลึกถึงคตินิยมของชีวิตไม่ให้ประมาท ได้แก่ ความแก่ ความเจ็บ และความตาย ปรากฏเหมือนเทวดาทรงเครื่องมาประทับยืนในอากาศเตือนว่า“วันโน้นท่านจะตาย” ; อก.ติก.อ. (บาลี) ๒/๓๖/๑๓๒

^{๑๗} การทำโทษสัตว์ผู้เกิดในนรกในเทวทูตสูตร ; ม.อุปริ. (ไทย) ๑๔/๒๖๑-๒๗๑/๓๐๙-๓๑๘.

^{๑๘} มหานรกทั้ง ๘ ชุมนี้มีคำแปลและความหมาย ดังนี้ ๑. สัตว์ชีวนรก นรกที่ตายแล้วฟื้น หมายถึงสัตว์นรกในนรกนี้ถูกสับถูกฟันเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยแล้วกลับฟื้นขึ้นมาบ่อยๆ ๒. กาฬสตุตนรก นรกสายบรรทัดเหล็ก หมายถึงสัตว์นรกวิ่งไปบนแผ่นเหล็กแดง ถ้าล้มลง จะถูกตีด้วยสายบรรทัดเหล็กแดง ๓. สังฆาฏนรก นรกที่ถูกบดหรือหนีบ หมายถึงมีภูเขาเหล็กถูกเป็นไฟกลิ้งมาบดขยี้สัตว์ในนรกนี้ ๔. ชาลโรรวนรก นรกที่สัตว์ร้องไห้เพราะเปลวไฟ หมายถึงนรกที่มีเปลวไฟพุ่งวูบเข้าทางทวารทั้ง ๔ เฝาสัตว์นรกตลอดเวลา ๕. ฐมโรรวนรก นรกที่สัตว์ร้องไห้เพราะคว้นไฟ หมายถึงนรกที่มีคว้นไฟรมสัตว์นรกทางทวารทั้ง ๔ อยู่ตลอดเวลา ๖. ตาปนนรก นรกที่ทำให้ร้อน หมายถึงพวกสัตว์นรกในนรกนี้จะถูกแทงด้วยหลาวเหล็กเท่าลำตาลถูกเป็นไฟ ๗. ปตาปนนรก นรกที่ทำให้ร้อนมาก หมายถึงสัตว์นรกในนรกนี้ถูกไล่ตีหนีขึ้นไปบนภูเขา บนกำแพงที่ร้อน ตกลงมาถูกหลาวเหล็กเสียบแทง ๘. อเวจีมหานรก นรกที่ไม่มีเวลาว่าง หมายถึงนรกที่มีเปลวไฟพุ่งออกมาจากทิศทั้ง ๔ เฝาสัตว์นรกอยู่ตลอดเวลา มหานรกทั้ง ๘ ชุมนี้แต่ละชุมมีประตู ๔ ด้าน ประตูหนึ่งๆ มีอุสสทนรก (นรกบริวาร) ด้านละ ๔ มหานรกชุมหนึ่งๆ จึงมีอุสสทนรก ๑๖ แห่ง มหานรก ๘ ชุมมีอุสสทนรก ๑๒๘ รวมกับมหานรก ๘ เป็น ๑๓๖ ชุม ; พุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๘๓-๘๔/๑๑๑-๑๑๔, การทำกรรมและวิธีเสวยผลกรรมต่างๆ ปรากฏอยู่ในเนมิราชชาดก ชาดกที่ ๔ ในมหานิบาต ; พุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๔๒๑-๔๘๙/๑๖๖-๑๘๗, พุ.ชา.อ. (บาลี) ๙/๔๒๑-๔๘๙/๑๕๑-๒๐๙, และเทวทูตสูตร ; ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๒๖๑-๒๗๑/๓๐๑-๓๑๐, ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๒๖๑-๒๗๑/๑๖๗-๑๗๓.

เหมาะสมตามสัดส่วนมีกำแพงเหล็กล้อมรอบ มีเหล็กครอบไว้ด้วยภาคพื้นของนรกเหล่านั้น ล้วนแต่เป็นเหล็ก มีไฟลุกโชน มีความร้อนแผ่ซ่านไปตลอด ๑๐๐ โยชน์โดยรอบตั้งอยู่ในกาลทุกเมื่อ^{๑๙}

ในพาลบัณฑิตสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสเรื่องคนพาลในโลกนี้ที่ประกอบด้วยคุณสมบัติ (๑) ขอบคิดแต่เรื่องชั่ว^{๒๐} (๒) ขอบพูดแต่เรื่องชั่ว^{๒๑} (๓) ขอบทำแต่กรรมชั่ว^{๒๒} ด้วยคุณสมบัติในทางเสื่อมนี้ ทำให้คนพาลนั้นมีพฤติกรรมทางกาย วาจา ใจในทางที่ไม่ดี ภายหลังตายจากโลกนี้ เหล่าคนพาลจะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ถ้ามีบุญที่เคยทำไว้ในชาติก่อนเป็นปัจจัยสนับสนุนให้มาเกิดเป็นมนุษย์ ก็จะไปเกิดในตระกูลต่ำ เช่น ตระกูลคนจันทาล ตระกูลนายพราน ตระกูลช่างสาน ตระกูลช่างรถ ตระกูลคนขนขยะ ซึ่งเป็นตระกูลยากจน มีข้าว น้ำและสิ่งของเครื่องใช้น้อยเป็นไปอย่างฝืดเคือง เป็นแหล่งที่หาของกินและเครื่องนุ่งห่มได้ยาก คนพาลนั้นจะมีผิวพรรณหม่นหมอง ขี้เหร่ ต่ำเตี้ย มีโรคภัยไข้เจ็บรบกวน พิกุลพิการ ขาดแคลนปัจจัย ๔ หากยังประพฤติดุชฉันททางกาย วาจา ใจอยู่เช่นเดิม หลังจากตายก็จะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ต่างจากบัณฑิตที่ประกอบด้วยคุณสมบัติ (๑) ขอบคิดแต่เรื่องดี (๒) ขอบพูดแต่เรื่องดี (๓) ขอบทำแต่กรรมดี บัณฑิตนั้น เมื่อละจากโลกนี้ไป เมื่อกลับมาเกิดเป็นมนุษย์ ก็จะไปเกิดในตระกูลสูง มั่งคั่งด้วยโภคสมบัติ เช่น ตระกูลชัตติย มหาศาล ตระกูลพราหมณ์มหาศาลหรือตระกูลคหบดีมหาศาล มีทองและเงินมาก มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยสิ่งของเครื่องใช้ เป็นผู้มั่งคั่งงาม น่าเลื่อมใส มีผิวพรรณดี เพียบพร้อมไปด้วยปัจจัย ๔ ถ้าเขาประพฤติดีทางกาย วาจา ใจอยู่เช่นเดิม เมื่อตายจากโลกนี้ จึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์^{๒๓}

ส่วนในปฐมนिरยสัคคสูตร พระพุทธองค์ได้แสดงธรรมของผู้ดำรงอยู่ในนรก ๑๐ ประการ คือ ๑) เป็นผู้ฆ่าสัตว์ ๒) เป็นผู้ลักทรัพย์ ๓) เป็นผู้ประพฤติดุชฉันทในกาม ๔) เป็นผู้พูดเท็จ ๕) เป็นผู้พูดส่อเสียด ๖) เป็นผู้พูดคำหยาบ ๗) เป็นผู้พูดเพ้อเจ้อ ๘) เป็นผู้เพ่งเล็งอยากได้ของคนอื่น ๙) เป็นผู้มึนจิต พยาบาท ๑๐) เป็นผู้มีความเห็นผิดว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล การเซ่นสรวงไม่มีผล

^{๑๙} นรกในชาดกนี้ยังมีอีกมาก ; พุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๘๔-๑๓๔/๔๗-๕๔.

^{๒๐} ขอบคิดแต่เรื่องชั่ว หมายถึงประกอบมโนทุจริต ๓ คือ (๑) อภิขมา (เพ่งเล็งอยากได้ของเขา) (๒) พยาบาท(ความคิดบองร้าย) (๓) มิจฉาทิฏฐิ(ความเห็นผิด) ; ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๒๔๖/๑๕๒, อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๓/๗๙.

^{๒๑} ขอบพูดแต่เรื่องชั่ว หมายถึงประกอบวจีทุจริต ๔ คือ (๑) มุสาวาท(พูดเท็จ) (๒) ปิสุณาวาจา (พูดส่อเสียด) (๓) ผรุสวาจา (พูดคำหยาบ) (๔) สัมผัปปลาปะ (พูดเพ้อเจ้อ) ; ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๒๔๖/๑๕๒, อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๓/๗๙.

^{๒๒} ขอบทำแต่กรรมชั่ว หมายถึงประกอบกายทุจริต ๓ คือ (๑) ปาณาติบาต(ฆ่าสัตว์) (๒) อทินนาทาน (ลักทรัพย์) (๓) กาเมสุมิฉาจาร (ประพฤติดุชฉันทในกาม) ; ม.อ.อ. ๓/๒๔๖/๑๕๒, อัง.ติก.อ. ๒/๓/๗๙.

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน พาลบัณฑิตสูตร ; ม.อ.ปริ. (ไทย) ๑๔/๒๕๓-๒๖๐/๒๙๙-๓๐๙.

ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและชั่วก็ไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มีคุณ บิดาไม่มีคุณ โอปปาติกสัตว์ ไม่มีสมณพราหมณ์ผู้ประพตติปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้า^{๒๔}

และธรรมของผู้ดำรงอยู่ในสวรรค์ ๑๐ ประการ^{๒๕} คือ ๑) เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ๒) เว้นขาดจากการลักทรัพย์ ๓) เว้นขาดจากการประพตติผิดในกาม ๔) เว้นขาดจากการพูดเท็จ ๕) เว้นขาดจากการพูดส่อเสียด ๖) เว้นขาดจากการพูดคำหยาบ ๗) เว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อ ๘) เป็นผู้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของคนอื่น ๙) เป็นผู้มั่งใจไม่พยายาบท ๑๐) เป็นผู้ที่มีสมาธิปฏิบัติ มีความเห็นว่า ทานที่ให้แล้วมีผล ยัญที่บูชาแล้วมีผล การเข่นสรวงมีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและชั่วมี โลกนี้มี โลกหน้ามี มารดามีคุณ บิดามีคุณ โอปปาติกสัตว์มี สมณพราหมณ์ผู้ประพตติปฏิบัติชอบ ทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งมีอยู่ในโลก^{๒๖}

ในขณสูตร พระพุทธเจ้าได้แสดงนรกชื่อ ฉฬสสายตนิกร ๖ ชุม ข้อความในพระสูตรอธิบายนรกนี้ไว้ว่า พระองค์ได้เห็นสัตว์ที่เกิดในฉฬสสายตนิกรมีอายตนะที่สามารถรับรู้ารมณ์ต่างๆ ได้ กล่าวคือ มีตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ทำให้สัตว์เหล่านี้รับรู้รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ แต่จะได้ารมณ์ที่ปรากฏทางอายตนะต่างๆ มี รูป เป็นต้นเฉพาะที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ จะไม่ได้เห็นรูปที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ พระพุทธองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า นับว่าเป็นลาภอันประเสริฐของพวกเธอที่ได้เกิดเป็นมนุษย์จึงได้โอกาสในการประพตติพรหมจรรย์ แต่เนื้อหาพระสูตรยังชี้ต่อไปว่า พระพุทธองค์ได้เห็นสวรรค์ชื่อ ในฉฬสสายตนิกร ๖ ชั้น ผู้ที่อยู่ในสวรรค์นั้นมีอายตนะต่างๆ สำหรับรับรู้ารมณ์ต่างๆ เช่นเดียวกัน แต่ารมณ์มี รูป เป็นต้นที่ผู้อยู่ในสวรรค์ได้รับจะเป็นารมณ์เฉพาะที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ทำให้ไม่มีโอกาสได้รับารมณ์อันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ^{๒๗} ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสให้ภิกษุทั้งหลายฟังอีกว่า นับว่าเป็นลาภอันประเสริฐของพวกเธอที่ได้เกิดเป็นมนุษย์จึงได้โอกาสในการประพตติพรหมจรรย์

^{๒๔} สาลยยกสูตร ; ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๐/๔๗๓-๔๗๕, ท่านแสดงธรรม ๑๐ ประการนี้ไว้ในชื่ออุทฺตลกรรมบถ ๑๐ และชี้ว่า สัตว์บางพวกในโลกนี้หลังจากตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะความประพตติไม่สม่ำเสมอ คือความประพตติธรรมเป็นเหตุ ๑๐ อย่างนี้.

^{๒๕} สาลยยกสูตร ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๑/๔๗๕-๔๗๘, ท่านแสดงธรรม ๑๐ ประการนี้ไว้ในชื่ออุทฺตลกรรมบถ ๑๐ และชี้ว่า สัตว์ทั้งหลายบางพวกในโลกนี้ หลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เพราะความประพตติสม่ำเสมอ คือความประพตติธรรมเป็นเหตุ ๑๐ อย่างนี้ พระพุทธเจ้าตรัสยืนยันว่า เมื่อประพตติสม่ำเสมอในธรรม ๑๐ ประการนี้ย่อมได้รับผล คือ การเกิดในตระกูลกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาลหรือคฤหบดีมหาศาล และธรรมเหล่านี้ยังอำนวยให้เกิดในกามาวจาสวรรค์ ๖ ชั้น หรือในระดับพรหมโลกสูงขึ้นไปตามลำดับในชีวิตหลังความตาย และในระดับสูงสุด ธรรมเหล่านี้ยังเอื้อต่อการทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติได้ในปัจจุบันอีกด้วย ; ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๒/๔๗๘-๔๗๙.

^{๒๖} อัง. ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๑๑/๓๔๘-๓๔๙.

^{๒๗} ส. สฬา. (ไทย) ๑๘/๑๓๕/๑๖๙-๑๗๐.

หากกล่าวเฉพาะนรกและสวรรค์ในพระสูตรจะเห็นว่า ข้อความในพระสูตรนี้แสดงความต่างกันของผลในด้านที่เป็นทุกข์ของการเกิดในนรกและด้านที่เป็นสุขของการเกิดในสวรรค์ แต่นัยของพระสูตรเปิดทางให้เราตีความได้ว่า นรกคือฉัฏสสายตินิกะเป็นภาพบุคคลาธิฐานของนรกเชิงประสบการณ์บนโลกมนุษย์ ส่วนสวรรค์คือฉัฏสสายตินิกะนั้นเป็นภาพบุคคลาธิฐานของสวรรค์ที่สามารถตรวจสอบได้ด้วยประสบการณ์ทางอายตนะ ความหมายก็คือ การที่คนเราได้รับอารมณ์ที่ไม่ดี เช่น รูป เสียง อันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร ไม่น่าพอใจ ถือว่าเป็นการได้สัมผัสฉัฏสสายตินิกนรก ขณะที่ยังมีชีวิตอยู่บนโลกนี้ ส่วนการได้รับอารมณ์ทางตา เป็นต้น ที่น่าปรารถนา น่าใคร น่าพอใจก็เป็นการเสวยผลของฉัฏสสายตินิกสวรรค์เช่นกัน อรรถกถาอธิบายข้อความตรงนี้ว่า นรกชื่อ ฉัฏสสายตินิกะนี้ไม่มี แต่นรกที่พระพุทธเจ้าตรัสในพระสูตรนี้หมายถึง อเวจีมหานรก ซึ่งเป็นสถานรับผลกระทบชั่วชนิดร้ายแรงที่ผู้ทำกรรมจะได้รับในโลกหลังความตาย และสวรรค์ชื่อฉัฏสสายตินิกะก็ไม่มีเช่นเดียวกัน แต่สวรรค์ที่พระพุทธเจ้าตรัสในที่นี้หมายถึง สวรรค์ชั้นดาวดึงส์^{๒๘} แต่จะเห็นว่า พระสูตรนี้ยกเรื่องนรกและสวรรค์ขึ้นมาเพื่อชี้แนะว่า นรกเป็นสถานที่เต็มไปด้วยความทุกข์อย่างเดียวยังไม่เหมาะสำหรับการประพาศพรหมจรรย์ ขณะที่สวรรค์ก็เป็นสถานที่เต็มไปด้วยอารมณ์อันน่าใคร่น่ายินดีอย่างเดียวยังไม่เหมาะแก่การประพาศพรหมจรรย์ การได้เกิดเป็นมนุษย์ในโลกนี้ซึ่งเป็นสถานที่ต้องเผชิญกับความทุกข์บ้างความสุขบ้างทำให้การประพาศพรหมจรรย์เป็นเรื่องที่เป็นไปได้ เมื่อคำนึงถึงโอกาสของการได้ประพาศพรหมจรรย์ การเกิดเป็นมนุษย์จึงถือว่าเป็นลาภอันประเสริฐ

๓.๑.๕ คำสอนเรื่องภพในการตอบปัญหาของพระอริยสาวกบางรูป

ในจูฬนิคาสูตร พระพุทธเจ้าตรัสตอบคำถามของพระอานนท์เกี่ยวกับระยะที่สามารถได้ยินพระสุรเสียงประกาศธรรมของพระองค์ ซึ่งพระองค์ได้แสดงโลกธาตุต่างๆไว้อย่างน่าสนใจดังพุทธพจน์ว่า

อานนท์ สหสสีโลกธาตุเท่าโอกาสที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจรส่องทิศทั้งหลายให้สว่างรุ่งโรจน์ ในสหสสีโลกธาตุนั้น มีดวงจันทร์ ๑,๐๐๐ ดวง มีดวงอาทิตย์ ๑,๐๐๐ ดวง มีขุนเขาสิเนรุ ๑,๐๐๐ ลูก มีชมพูทวีป ๑,๐๐๐ มีอปรโคยานทวีป ๑,๐๐๐ มีอุตตรกุรุทวีป ๑,๐๐๐ มีปุพพวิเทหทวีป ๑,๐๐๐ มีมหาสมุทร ๔,๐๐๐ มีท้าว महाराชา ๔,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นจาตุมหาราช ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นดาวดึงส์ ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นยามา ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นดุสิต ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นนิมมานรดี ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ๑,๐๐๐ มีพรหมโลก ๑,๐๐๐ นี้เรียกว่า สหสสีโลกธาตุขนาดเล็ก โลก ๑,๐๐๐ คูณด้วยโลกธาตุขนาดเล็กนั้น นี้เรียกว่า สหสสี

^{๒๘} ส.สพ.อ. (บาลี) ๑๘/๑๓๕/๒๘.

โลกธาตุขนาดกลาง โลก ๑,๐๐๐ คูณด้วยสหัสสี่โลกธาตุขนาดกลางนั้น นี้เรียกว่า สหัสสี่โลกธาตุขนาดใหญ่^{๒๙}

ในปฐมโกสโลสูตร ก็กล่าวถึงโลกธาตุไว้คล้ายกัน^{๓๐} ในพระสูตร เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน เทวดาใน ๑๐ โลกธาตุได้มาประชุมกันเพื่อเฝ้าพระพุทธองค์^{๓๑} พระภิกษุสาวกบางรูปที่มีคุณสมบัติพิเศษก็ยืนยันความมีอยู่จริงของโลกภายนอก ดังที่ท่านพระอนูรุทธะกล่าวว่า ท่านสารีบุตร ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ย่อมตรวจดูโลกธาตุ ๑,๐๐๐ โลกธาตุด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ บุรุษผู้มีตาดีขึ้นปราสาทอันโอ้อ่าชั้นบนจะพึงมองดูวงกลมแห่งกงล้อจำนวน ๑,๐๐๐ ได้ แม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกันย่อมตรวจดูโลกธาตุ ๑,๐๐๐ โลกธาตุ ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์^{๓๒}

แม้หลักฐานต่างๆ ที่กล่าวมานี้อาจมองได้อีกอย่างหนึ่งว่า พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายคำสอนที่อาจจัดเข้าในประเภทอภิปากตปัญหา แต่จะสังเกตเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงยกคำสอนเรื่องอดีตชาติ ภพภูมิและโลกธาตุอื่นๆ เหล่านี้ขึ้นมาตรัสแก่ผู้ฟังด้วยพระองค์เอง ไม่ใช่ตรัสเพื่อตอบคำถามของผู้ฟังแต่อย่างใด ข้อความพุทธพจน์เชิงอธิบายภพภูมิต่างๆ เป็นต้นที่พระพุทธองค์ทรงยกขึ้นมาตรัสแสดงเองจะเห็นตัวอย่างได้จากหลายพระสูตรโดยเฉพาะพระสูตรที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับอดีตชาติ ภพภูมิและโลกธาตุอื่น ๆ ดังที่ได้เสนอมมาแล้ว

๓.๒ การตีความเรื่องภพตามโครงสร้างเชิงจักรวาลวิทยา^{๓๓}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์ได้นำแนวคิดเรื่องภพเชิงจักรวาลในพระสูตรและคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถามาใช้ในการอธิบายคุณสมบัติของพระพุทธเจ้าในบทพุทธคุณที่ว่า “โลกวิทู” เพราะทรงรู้โลกอย่างกระจ่างรอบด้าน หมายความว่า ทรงรอบรู้โลกอย่างทะลุปรุโปร่งโดย

^{๒๙} อง.ทก. (ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๕-๓๐๘ ; น่าสังเกตว่า พระอานนที่ตองทูลถามถึง ๓ ครั้งพระพุทธองค์จึงได้ตรัสตอบคำถาม.

^{๓๐} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๙/๙๖.

^{๓๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๐๐-๒๐๑/๑๔๙-๑๕๐.

^{๓๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓๕/๓๖๘.

^{๓๓} คัมภีร์วิสุทธิมรรคที่แต่งโดยพระพุทธโฆษาจารย์ได้รับอิทธิพลการอธิบายคำสอนพระพุทธศาสนาจากอรรถกถา แต่เราก็ได้ทราบว่า พระพุทธโฆษาจารย์มีบทบาทในฐานะเป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์อธิบายคำสอนในพระไตรปิฎกหลายคัมภีร์ แต่กระนั้น ก็ยังเป็นที่ถกเถียงกันอยู่ว่า พระพุทธโฆษาจารย์เป็นผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถาหรือเป็นผู้แปลอรรถกถา(ปริวรรต)ที่ถูกเก็บรักษาไว้ในภาษาสันสกฤตให้กลับสู่ภาษาบาลี ; ดูรายละเอียดใน เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สร้างสรรค์บุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๓๓๕-๓๓๗.

ประการทั้งปวง^{๓๔} ในการอธิบายความหมายของคำว่า “โลก” ที่พระพุทธเจ้าทรงรู้อย่างแจ่มแจ้งนั้น พระพุทธโฆษาจารย์ได้แบ่งโลกออกเป็น ๒ นัย ดังนี้

๓.๒.๑ โลกคือชีวิตที่ประกอบด้วยกายและใจ ในการอธิบายโลกชนิดนี้ พระพุทธโฆษาจารย์เสนอว่า พระพุทธเจ้าทรงรู้อย่างแจ่มแจ้งสภาวะของโลก เหตุเกิดของโลก ความดับโลก และวิธีเข้าถึงความดับโลก พระพุทธโฆษาจารย์ได้ยกพระบาลีที่ตรัสแก่โรหิตัสสเทพบุตรเพื่อสนับสนุนการอธิบายความหมายของโลกดังกล่าวว่า

เทพบุตร เราไม่กล่าวที่สุตแห่งโลกที่สัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติว่า ‘พึงรู้ พึงเห็น พึงถึงได้’ ด้วยการไป เราไม่กล่าวว่าการที่บุคคลยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลกจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ แต่เราบัญญัติโลก^{๓๕} และโลกสมุทัย^{๓๖} โลกนิโรธ^{๓๗} โลกนิโรธคามินีปฏิปทา^{๓๘} ในร่างกายที่ยาวประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา มีใจนี้เอง”^{๓๙}

ในพระสูตร โรหิตัสสเทพบุตรเข้าไปทูลถามพระพุทธเจ้าเพราะต้องการจะทราบว่ ที่สุตแห่งโลก^{๔๐} ที่เดินทางไปถึงแล้วจะไม่เกิด แก่ เจ็บ ตาย จุติ หรืออุบัติมีอยู่หรือไม่ ซึ่งจะเห็นว่า โลกในคำถามของเทพบุตรนั้นเป็นโลกเชิงอภิปราย หรือ โลกเชิงสถานที่ พระพุทธเจ้าทรงตอบคำถามของเทพบุตรโดยการตรัสถึงโลกที่มีการเกิดและดับคล้อยตามคำสอนเรื่องอริยสัจ ๔ หากพิจารณาตามการอธิบายของพระอรรถกถาจารย์ พระพุทธองค์ทรงใช้คำว่า “โลก” ในความหมายของทุกข์ หรือ กล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า ทรงเรียกสังสารวัฏทั้งมวลรวมในคำว่า “โลก” เพื่อสื่อความหมายของทุกข์ตามคำสอนเรื่องอริยสัจ ๔ โลกในความหมายของทุกข์ตามนัยนี้ก็คือ ร่างกายที่ชีวิตจิตใจ ดังจะเห็นว่า ในที่สุดแล้วได้ตรัสถึงโลก เหตุเกิดของโลก ความดับของโลก และวิธีการสู่ความดับของโลกนั้นลงในกายอันเป็นที่ประชุมกันของขันธ์ห้านี้ กล่าวได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงตอบปัญหาเรื่องโลกภายนอกของเทพบุตรให้เป็นเรื่องของโลกภายใน เป็นการปรับเปลี่ยนปัญหาเกี่ยวกับโลกเชิงอภิปรายที่อยู่เหนือการตรวจสอบด้วยประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสของเทพบุตรไปสู่โลกเชิงจิตวิทยา หรือเชิงจริย

^{๓๔} สัพพทา โลกั อเวทิ อณฺเฏยาสี ปฏิวิชฌิ ; วิสุทฺธิ. ๑/๒๖๑, ตามข้อมูลในพระไตรปิฎก การรู้แจ้งโลกสามารถทำได้ ๓ วิธี ๑) โลกแห่งประสบการณ์ที่สามารถรู้แจ้งได้ด้วยประสาทสัมผัส เช่น ตา ๒) โลกภายในจิต หรือ โลกภายในระบบปฏิจจสมุปบาท เป็นโลกที่สามารถตรวจสอบได้โดยการคิดหาเหตุผล หรือ การพิจารณาด้วยปัญญา ๓) โลกภายนอก เช่น ภพภูมิ และโลกธาตุต่างๆ เป็นโลกที่สามารถรู้ได้สัมผัสพิเศษ เช่น ทิพยจักขุ, การใช้ปัญญาพิจารณาโลกภายในระบบปฏิจจสมุปบาทในปริวิมังสนสูตร ; ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๑/๙๙-๑๐๔.

^{๓๕} โลก ในที่นี้หมายถึงทุกขสัจ ; อด.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๓๔๕.

^{๓๖} ความเกิดแห่งโลก หมายถึงสมุทัยสัจ ; อด.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๓๔๕.

^{๓๗} ความดับแห่งโลก หมายถึงนิโรธสัจ ; อด. จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๓๔๕.

^{๓๘} ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลก หมายถึงมคคสัจ ; อด. จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๓๔๕.

^{๓๙} อด. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๕/๗๔.

^{๔๐} โลก ในที่นี้เทพบุตรหมายถึงโอกาสโลก คือ โลกจักรวาล ; อด. จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๓๔๔.

ศาสตร์ที่สามารถตรวจสอบด้วยประสาทสัมผัสได้โดยตรง นัยหนึ่งของพุทธพจน์จึงเป็นการลดทอนภาพตามโครงสร้างเชิงจักรวาลทั้งหมดลงในคำว่า “โลก” ซึ่งมีการเกิดและดับได้ตามเหตุปัจจัย และโลกดังกล่าวนี้ไม่ได้อยู่ภายนอกการรับรู้ หากแต่อยู่ภายในร่างกายหรือชั้นห้าที่สามารถพิสูจน์ตรวจสอบได้ด้วยประสาทสัมผัส คุณสมบัติความเป็นผู้รู้แจ้งโลกของพระพุทธเจ้าตามการอธิบายของพระพุทธโฆษาจารย์จึงเกิดจากการรู้แจ้งชีวิตที่ประกอบด้วยกายและใจอย่างละเอียดครบถ้วน ผู้ที่เข้าใจโลกภายในร่างกายอย่างชัดแจ้งตามกรอบคำสอนเรื่องทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรคได้ชื่อว่า “โลกนตฺตฺว/ถึงที่สุดแห่งโลก” เป็นผู้หลุดพ้นจากความทุกข์ อยู่จบพรหมจรรย์ ไม่ยึดมั่นในโลกทั้งปวง เราจะทราบผลของการรู้แจ้งโลกตามความหมายนี้ได้ชัดเจนยิ่งขึ้นจากข้อความในตอนท้ายของพระสูตรว่า

ไม่ว่าในเวลาไหน ที่สุดแห่งโลกใครก็ถึงไม่ได้ด้วยการไปและเมื่อยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลกก็เปลี่ยนตนจากทุกข์ไม่ได้ เพราะเหตุนั้นแล ผู้รู้แจ้งโลก มีปัญญาถึงที่สุดแห่งโลก อยู่จบพรหมจรรย์ สงบระงับ รู้ที่สุดแห่งโลกแล้ว จึงไม่ปรารถนาทั้งโลกนี้ และโลกอื่น^{๔๑}

คุณสมบัติความเป็นผู้รู้แจ้งโลกของพระพุทธเจ้าที่สัมพันธ์กับการรู้แจ้งชีวิตนี้สอดคล้องกับความหมายของภพเชิงจิตวิทยาที่เน้นให้เข้าใจกระบวนการเกิดและดับของภพตามคำสอนอริยสัจ ๔ หรือ ปฏิจจสมุปบาท แต่ความเป็นผู้รู้แจ้งโลกเชิงจิตวิทยาก็ยังไม่ครอบคลุมคุณสมบัติข้อนี้ของพระพุทธเจ้าได้ครบถ้วนสมบูรณ์ในทัศนะของพระพุทธโฆษาจารย์ ดังจะเห็นว่า ตามการอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์ได้แสดงความเป็นผู้รู้แจ้งโลกของพระพุทธเจ้าในนัยที่ ๒

๓.๒.๒ โลกตามการตีความโดยพระพุทธโฆษาจารย์ ในการอธิบายคุณสมบัติของความเป็นผู้รู้แจ้งโลกของพระพุทธเจ้าอีกนัยหนึ่ง พระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวถึงโลก ๓ อย่าง คือ สังขารโลก สัตว์โลก โอกาสโลก

๓.๒.๒.๑ สังขารโลก พระพุทธโฆษาจารย์อธิบายโลกชนิดนี้โดยยกตัวอย่างจากข้อความในพระสูตร “โลก คือ สัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร”^{๔๒} ตามการอธิบายของพระพุทธโฆษาจารย์ โลกชนิดนี้หมายถึง สิ่งมีชีวิตที่ประกอบด้วยชั้นในภพภูมิทั้งหลายที่อาศัยอาหารในการดำรงอยู่^{๔๓} มหาภิภาซึ่งเป็นคัมภีร์อธิบายข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายเพิ่มเติมว่า สังขารโลกได้แก่ ชั้นทั้งหลายที่ถูกปรุงแต่ง หรือหล่อเลี้ยงด้วยปัจจัยทั้งหลาย ข้อความที่ว่า “ตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร” หมายถึง อยู่ได้ด้วยอาศัยปัจจัย หรือ เป็นไปได้เพราะอาศัยปัจจัย^{๔๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต)^{๔๕} ได้ให้นิยามความหมายของ “สังขารโลก” ในพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ว่า โลกคือ

^{๔๑} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๕/๗๕.

^{๔๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๓/๒๕๑.

^{๔๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๖๒.

^{๔๔} มหาภิภา. (บาลี) ๑/๓๔๕.

^{๔๕} ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์รองสมเด็จพระราชาคณะที่ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต)

สังขาร ได้แก่ประชุมแห่งสังขารทั้งหลายอันต้องเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย^{๕๖} พระพุทธโฆษาจารย์ขยายความสังขารโลกว่า สังขารโลกที่พระพุทธร่องค์ทรงรู้อย่างแจ่มแจ้ง คือ ๑) โลก ๑ คือ สัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร ๒) โลก ๒ คือ นาม ๑ รูป ๑ ๓) โลก ๓ คือ เวทนา ๓ ๔) โลก ๔ คืออาหาร ๔ ๕) โลก ๕ คือ อุปาทานขันธ ๕ ๖) โลก ๖ คืออายตนะภายใน ๖ ๗) โลก ๗ คือ วิญญาณฐิติ ๗ ๘) โลก ๘ คือ โลกธรรม ๘ ๙) โลก ๙ คือ สัตตवास ๙ ๑๐) โลก ๑๐ คือ อายตนะ ๑๐ ๑๑) โลก ๑๒ คือ อายตนะ ๑๒ ๑๒) โลก ๑๘ คือ ธาตุ ๑๘^{๕๗} จะเห็นว่า ตามการอธิบายของพระพุทธโฆษาจารย์ ความหมายของสังขารโลกมีลักษณะเป็นโลกที่ประชุมกันตามกระบวนการของขันธ ๕ ซึ่งจะเห็นว่า พระพุทธเจ้าแสดงโลกเหล่านี้ไว้อย่างละเอียดแล้วในพระไตรปิฎก พระพุทธโฆษาจารย์จึงชี้ว่า พระพุทธเจ้าทรงรู้อย่างแจ่มแจ้งความเป็นไปของสังขารโลกนี้โดยประการทั้งปวง ในทัศนะของผู้วิจัย สังขารโลกตามการนิยามนี้มีนัยของความเป็นโลกแห่งการปรุงแต่งที่สัมพันธ์กับเหตุปัจจัยถือได้ว่าเป็นโลกเชิงธรรมาธิฐาน ซึ่งสามารถทำความเข้าใจในกรอบความหมายของโลกเชิงจิตวิทยาเช่นเดียวกัน

๓.๒.๒.๒ สัตว์โลก พระพุทธโฆษาจารย์ยกตัวอย่างจากข้อความว่า " (เห็น) ว่า โลกเที่ยงบ้าง ว่าโลกไม่เที่ยงบ้าง "^{๕๘} มหาภูติกถาอธิบายสัตว์โลกว่า เป็นที่ประชุม หรือเป็นความสืบทอดแห่งขันธทั้งหลายที่เนื่องด้วยอินทรีย์ และที่ได้ชื่อว่า "สัตว์" เพราะซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ มี รูป เป็นต้น^{๕๙} พระพุทธโฆษาจารย์อธิบายความหมายคุณสมบัติของพระพุทธเจ้าที่ทรงเป็นผู้รู้แจ้งสัตว์โลกว่า พระพุทธร่องค์ทรงรู้อัตว์โลก หมายความว่า พระองค์ทรงอาสยะ (ที่มานอนแห่งจิต) ทรงรู้อนุสัย (กิเลสที่นอน คือ ตกตะกอน อยู่ในสันดาน) ทรงรู้จริต (ปกติของจิต) ทรงรู้ธมฺมิต (ความโน้มเอียงแห่งจิต) ของสัตว์ทั้งปวงหมด ทรงรู้อัตว์ทั้งหลายที่มีกิเลสจุจลในดวงตาน้อย มีกิเลสจุจลในดวงตา มาก ที่มีอินทรีย์กล้า มีอินทรีย์อ่อน ที่มีอาการดี มีอาการทรามที่จะพึง (สอน) ให้รู้ง่าย ที่จะพึง (สอน) ให้รู้ยาก ที่เป็นภพพัสตว์ เป็นอภพพัสตว์^{๖๐} มหาภูติกถาอธิบายเพิ่มเติมว่า ที่ว่ามีอาการดีนั้น คือมีปกติงาม มีอริยาศัยน้อยไปทางวิภูษะ ที่ว่าจะพึง (สอน) ให้รู้ง่ายนั้น คือ มีศรัทธาและปัญญา ง่ายที่จะให้รู้ธรรมที่ถูกต้อง ภพพัสตว์ คือ คนที่ปราศจากโทษอันกีดกันมิให้บรรลุมรรคผล ๓ อย่าง คือ กรรม กิเลส วิบาก เรียกเป็นศัพท์ว่า กัมมวารณ กิเลสวารณ วิปากวารณ ส่วนอภพพัสตว์มีลักษณะตรงกันข้าม^{๖๑}

^{๕๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๑๐.

^{๕๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๖๒

^{๕๘} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๒๑/๑๘๔.

^{๕๙} มหาภูติก. (บาลี) ๑/๓๔๔

^{๖๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๖๒-๒๖๓.

^{๖๑} มหาภูติก. ๑/๓๔๙.

จากการอธิบายความหมายสัตว์โลกของพระพุทธโฆษาจารย์และคัมภีร์มหาภูทิกจะเห็นว่า คำว่า “สัตว์โลก” บ่งชี้ความหมายของสัตว์ในเชิงบุคลาธิษฐานที่ใช้เรียกสิ่งมีชีวิตที่เกิดจากการประชุมกันของชั้น ๕ พระพุทธศาสนาไม่ได้ปฏิเสธความมีอยู่ของชั้น ๕ แต่ความมีอยู่ของชั้น ๕ นั้นเป็นความมีอยู่อย่างเป็นอนัตตา ตามการอธิบายของพระพุทธโฆษาจารย์ พระพุทธเจ้าทรงรู้แจ้งสัตว์โลกในความหมายนี้อย่างละเอียดแจ่มแจ้ง

๓.๒.๒.๓ โอกาสโลก พระพุทธโฆษาจารย์อธิบายความหมายของโลกชนิดนี้โดยการยกตัวอย่างจากข้อความพระบาลีในพรหมนิมิตตนิคสูตรว่า “ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ย่อมโคจรส่องทิศให้สว่างอยู่เท่าใด อำนาจของท่านย่อมเป็นไปใน ๑,๐๐๐ จักรวาลเท่านั้น”^{๕๒} ข้อความในพระสูตรนี้แสดงเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดภิกษุผู้มีความเห็นผิดว่าพรหมโลกเป็นดินแดนที่เที่ยงแท้ พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธทฤษฎีของพรหมนั้นและยืนยันว่าพระองค์รู้แจ้งว่า พรหมโลกไม่เที่ยงและไม่มีภพภูมิของสัตว์ใดเที่ยงแท้ ทรงชี้ให้ภิกษุพรหมได้ทราบว่ พื้นที่ในพรหมโลกที่ภิกษุพรหมมีอำนาจมีขอบเขต ๑,๐๐๐ จักรวาล พระพุทธโฆษาจารย์อาศัยนัยของข้อความนี้อธิบายว่า พระพุทธองค์ทรงรู้แจ้งโอกาสโลก หมายความว่า โอกาสโลกตามการอธิบายของพระพุทธโฆษาจารย์นั้นหมายถึงพื้นที่ทั้งหมดของจักรวาลที่นับประมาณไม่ได้ การที่พระพุทธเจ้าทรงรู้ว่าขอบเขตอำนาจของภิกษุพรหมครอบคลุมพื้นที่ในโอกาสโลกถึง ๑,๐๐๐ จักรวาลมีนัยว่า พระองค์ทรงรู้โอกาสโลกทั้งหมดอย่างแจ่มแจ้ง น่าสังเกตว่า การแสดงจักรวาลที่อยู่ภายนอกการรับรู้ด้วยประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสนี้สอดคล้องกับข้อความในจูฬนิคาสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

สหสสิโลกธาตุเท่าโอกาสที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจรส่องทิศทั้งหลายให้สว่างรุ่งโรจน์ ในสหสสิโลกธาตุนั้น มีดวงจันทร์ ๑,๐๐๐ ดวง มีดวงอาทิตย์ ๑,๐๐๐ ดวง มีขุนเขาสิเนรุ ๑,๐๐๐ ลูก มีชมพูทวีป ๑,๐๐๐ มีปรโคยานทวีป ๑,๐๐๐ มีอุตตรกุรุทวีป ๑,๐๐๐ มีปุพพวิเทหทวีป ๑,๐๐๐ มีมหาสมุทร ๔,๐๐๐ มีท้าวมหาราช ๔,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นจาตุมหาราช ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นดาวดึงส์ ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นยามา ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นดุสิต ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นนิมมานรดี ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นปรนิมมิตวสวัตตี ๑,๐๐๐ มีพรหมโลก ๑,๐๐๐ นี้เรียกว่า สหสสิโลกธาตุขนาดเล็ก โลก ๑,๐๐๐ คุณด้วยโลกธาตุขนาดเล็กนั้น นี้เรียกว่า สหสสิโลกธาตุขนาดกลาง โลก ๑,๐๐๐ คุณด้วยสหสสิโลกธาตุขนาดกลางนั้น นี้เรียกว่า สหสสิโลกธาตุขนาดใหญ่^{๕๓}

ตามการอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา บริเวณที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ส่องสว่างรุ่งโรจน์ (เช่น ระบบสุริยะ) เป็นพื้นที่ๆเรียกว่า “จักรวาล” อาณาบริเวณที่ครอบคลุมจักรวาลจำนวน ๑,๐๐๐ เรียกว่า “โลกธาตุขนาดเล็ก” อาณาบริเวณที่ประกอบด้วยโลกธาตุขนาดเล็กจำนวน ๑,๐๐๐ เรียกว่า “โลกธาตุขนาดกลาง” ส่วนอาณาบริเวณที่ประกอบด้วยโลกธาตุขนาดกลางจำนวน ๑,๐๐๐ เรียกว่า

^{๕๒} ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๕๐๓/๕๔๐.

^{๕๓} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๕-๓๐๘.

“โลกธาตุขนาดใหญ่”^{๕๔} จากข้อความในคัมภีร์อรรถกถา เราสามารถจำแนกจักรวาลและโลกธาตุขนาดต่างๆ ได้ดังนี้

๑) จักรวาล แต่ละจักรวาลจะประกอบไปด้วยพระจันทร์ พระอาทิตย์ เขาสนรุ ทวีปทั้ง ๔ มหาสมุทรทั้ง ๔ ท้าวมหาราชทั้ง ๔ เทวโลกชั้นจาตุมหาราช เทวโลกชั้นดาวดึงส์ เทวโลกชั้นยามา เทวโลกชั้นดุสิต เทวโลกชั้นนิมมานรดี เทวโลกชั้นปรนิมมิตสวดี และพรหมโลก^{๕๕}

๒) สหัสโลกละโลกธาตุขนาดเล็ก ประกอบด้วยดวงจันทร์ ๑,๐๐๐ ดวง ดวงอาทิตย์ ๑,๐๐๐ ดวง ขุนเขาสนรุ ๑,๐๐๐ ลูก ชมพูทวีป ๑,๐๐๐ อปรโคยานทวีป ๑,๐๐๐ อุตตรกุรุทวีป ๑,๐๐๐ ปุพพิเททวีป ๑,๐๐๐ มหาสมุทร ๔,๐๐๐ ท้าวมหาราช ๔,๐๐๐ เทวโลกชั้นจาตุมหาราช ๑,๐๐๐ เทวโลกชั้นดาวดึงส์ ๑,๐๐๐ เทวโลกชั้นยามา ๑,๐๐๐ เทวโลกชั้นดุสิต ๑,๐๐๐ เทวโลกชั้นนิมมานรดี ๑,๐๐๐ เทวโลกชั้นปรนิมมิตสวดี ๑,๐๐๐ พรหมโลก ๑,๐๐๐

๓) สหัสโลกละโลกธาตุขนาดกลางประกอบด้วยโลก ๑,๐๐๐ คูณด้วยโลกธาตุขนาดเล็กนั้น

๔) สหัสโลกละโลกธาตุขนาดใหญ่ประกอบด้วยโลก ๑,๐๐๐ คูณด้วยสหัสโลกละโลกธาตุขนาดกลางนั้น

หากมองคำสอนเรื่องภพเชิงจักรวาลจากหลักฐานในคัมภีร์ดังกล่าว เราจะเห็นว่า แต่ละจักรวาลมีขนาดกว้างมาก และขนาดของอาณาบริเวณที่เรียกว่า “โลกธาตุ” จะใหญ่และกว้างขวางมากขึ้นเพราะรวมเอาจักรวาลจำนวนมากถึง ๑,๐๐๐ จักรวาล ยิ่งอาณาบริเวณของโลกธาตุขนาดใหญ่ที่รวมเอาโลกธาตุขนาดกลางจำนวน ๑,๐๐๐ ก็ยิ่งกว้างขวางเกินคณานับเลยทีเดียว สิ่งที่น่าสนใจ ก็คือในการอธิบายคุณสมบัติความเป็นผู้รู้แจ้งโลกของพระพุทธเจ้า พระพุทธโฆษาจารย์ให้รายละเอียดของจักรวาลในความหมายของโอกาสโลกสอดคล้องกับข้อความในอรรถกถาที่อธิบายเรื่องโลกธาตุหรือจักรวาล การอธิบายเช่นนี้ทำให้จักรวาลมีรายละเอียดเพิ่มมากขึ้นกว่าจักรวาลที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระสูตรทั้งหลาย ต่อไปนี้คือ ข้อความที่อธิบายขอบเขตพื้นที่ของ “หนึ่งจักรวาล” ในโอกาสโลกของพระพุทธโฆษาจารย์ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

๑) ว่าโดยขนาด จักรวาลอันหนึ่ง โดยยาวและโดยกว้าง ประมาณ ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์ (๑ โยชน์ = ๑๖ กิโลเมตร) ส่วนโดยรอบปริณทลทั้งสี่ (ของจักรวาลนั้น) ประมาณ ๓,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์

๒) ว่าโดยความหนาของแผ่นดิน ในจักรวาลนั้นแผ่นดินนี้ กล่าวโดยความหนา มีประมาณ

^{๕๔} อก. ทุก. อ. (ไทย) ๒/๘๑/๑๙๖. และ อก. ทุก. อ. (บาลี) ๒/๘๑/๑๓๑.

^{๕๕} อรรถกถาในพระสูตรแห่งหนึ่ง อธิบายว่า โลกธาตุหนึ่ง หมายถึง จักรวาลหนึ่ง เช่น โลกธาตุเดียวกัน หมายถึง จักรวาลเดียวกัน ; อก. เอกก. อ. (บาลี) ๑/๒๓๗/๔๑๓, แต่อรรถกถาบางแห่งอธิบายว่า โลกธาตุหมายถึง หนึ่งจักรวาล ; ที. ม. อ. ๒/๓๓๑/๒๙๓, ผู้วิจัยมองว่า ความหมายของโลกธาตุขึ้นอยู่กับบริบทการนำไปใช้ ด้วยว่าในการใช้คำนี้ ผู้ใช้ต้องการสื่อถึงอะไร.

ถึงเท่านี้ คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์

๓) ว่าโดยความหนาของน้ำรองแผ่นดิน สิ่งที่รองแผ่นดินนั้น คือ น้ำอันตั้งอยู่บนลม โดยความหนามีประมาณ ถึงเท่านี้ คือ ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์

๔) ว่าโดยขนาดความหนาของลมรองน้ำ ลมอัน(พัดต้น) ขึ้นฟ้า (โดยความหนา) มีประมาณ ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์ นี่เป็นความตั้งอยู่พร้อมมูลแห่งโลก

๕) ว่าโดยขนาดภูเขาสิเนรุและต้นไม้ประจำทวีป ในจักรวาลที่ตั้งอยู่พร้อมมูลอย่างนี้นั้น มีภูเขาสิเนรุอันเป็นภูเขาสูงที่สุด หยั่ง (ลึก) ลงไปในมหาสมุทร ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไป (ในฟ้า) ก็ประมาณเท่ากันนั้น ภูเขาใหญ่ทั้งหลาย คือภูเขายุคันธร ภูเขาอิสินธร ภูเขากรวิกะ ภูเขาสุทัสสนะ ภูเขาเนมินธระ ภูเขา วินตกะ ภูเขาอัสดกัณณะตระการไปด้วยรัตนะหลากหลาย รวากับภูเขาทิพย์ หยั่ง (ลึก) ลงไป (ในมหาสมุทร) และสูงขึ้นไป (ในฟ้า) โดยประมาณกึ่งหนึ่งๆ แต่ประมาณแห่งภูเขาสิเนรุไปตามลำดับ ภูเขาใหญ่ทั้ง ๗ นั้น (ตั้งอยู่) โดยรอบภูเขาสิเนรุ เป็นที่อยู่ของมหाराช เป็นที่ๆ เทวดาและยักษ์อาศัยอยู่ ภูเขาหิมพานต์สูง ๕๐๐ โยชน์ยาวและกว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์ (เท่ากัน) ประดับไปด้วยยอดถึง ๘๔,๐๐๐ ยอด ต้นชมพู(หว่า)ชื่อ นคะ วัตรอบลำต้นได้ ๑๕ โยชน์ ลำต้นสูง ๕๐ โยชน์ และกิ่ง (แต่ละกิ่ง) ยาว ๕๐ โยชน์ แผ่ออกไปวัดได้ ๑๐๐ โยชน์โดยรอบ และสูงขึ้นไปถึงเท่ากันนั้นด้วยอาณาภาพของต้นชมพู (นี้) ทวีปนี้ถูกประกาศชื่อว่า ชมพูทวีป ก็แลขนาดของต้นชมพูนี้ใด ขนาดนั้นนั้นแหละเป็นขนาดของต้นจิตรปาณลี (แคฝอย) ของพวกอสูร ต้นสิมพลี (จิว) ของพวกครุฑ ต้นกัทัมพะ (กระท่อม) ในอมรโคยานทวีป ต้นกัมปะในอุตตร ภูทวีปต้นสิรีระ (ซีก) ในบุพพิเทหทวีป ต้นปาริฉัตตะ ในดาวดึงส์ เพราะเหตุนั้นแล ท่านโบราณจารย์จึงกล่าวไว้ว่า "(ต้นไม้ประจำภพและทวีปคือ) ต้นปาณลี ต้นสิมพลี ต้นชมพู ต้นปาริฉัตตะของพวกเทวดา ต้นกัทัมพะ ต้นกัมปะ และต้นที่ ๗ คือ ต้นสิรีระ"

๖) ว่าโดยขนาดภูเขาจักรวาล ภูเขาจักรวาลหยั่ง (ลึก) ลงไปในมหาสมุทร ๘๒,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไป (ในฟ้า) ก็เท่ากันนั้นภูเขาจักรวาลนี้ตั้งล้อมโลกธาตุทั้งสี่นั้นอยู่

๗) ว่าโดยขนาดของภพและทวีป ในโลกธาตุนั้น มีดวงจันทร์ (ขนาดวัตรอบ) ประมาณ ๔๙ โยชน์ ดวงอาทิตย์ประมาณ ๕๐ โยชน์ ภพดาวดึงส์ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ ภพอสูร มหานรกอเวจี และชมพูทวีปก็เท่ากันนั้น อมรโคยานทวีป ๗,๐๐๐ โยชน์ บุพพิเทหทวีปก็เท่ากันนั้น อุตตรภูทวีป ๘,๐๐๐ โยชน์ อนึ่ง ในโลกธาตุนั้นทวีปใหญ่ทวีปหนึ่งๆ มีทวีปน้อยเป็นบริวาร ทวีปละ ๕๐๐ สิ่งทั้งปวง (ที่กล่าวมานี้) นั้น (รวม) เป็นหนึ่งจักรวาล ชื่อว่า หนึ่งโลกธาตุ^{๕๖} ในระหว่าง

^{๕๖} มหาภูิกอาธิบายว่า จักรวาล ก็คือโลกธาตุ เหตุที่โลกธาตุได้ชื่อว่า จักรวาล ก็เพราะมีภูเขาจักรวาล ซึ่งมีสัณฐานเหมือนดังล้อรถล้อมอยู่โดยรอบ ; มหาภูิก. (บาลี) ๑/๓๕๐.

แห่งโลกธาตุทั้งหลาย มีโลกันตรียนรก (แห่งละ๑)^{๕๗} พระพุทธเจ้าทรงหยั่งรู้โอกาสโลกนี้อย่างแจ่มแจ้งด้วยพุทธญาณ อันไม่มีที่สิ้นสุด^{๕๘}

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า คำว่า “โลก” ในบทพุทธคุณ “โลกวิทู” ถูกจำแนกไว้หลากหลายในคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยเฉพาะการจำแนกโลกออกเป็น ๓ อย่าง คือ ๑) สังขารโลก ๒) สัตว์โลก และ ๓) โอกาสโลก นักคิดทางพุทธบางท่านวิจารณ์การตีความเรื่องภพในความหมายของโอกาสโลกของท่านพระพุทธโฆษาจารย์และในกลุ่มคัมภีร์โลกศาสตร์อื่นๆ ว่าเป็นการอธิบายภพในคำสอนพระพุทธศาสนาจากฐานคิดของลัทธิพราหมณ์-ฮินดู (จะอภิปรายประเด็นนี้ในบทต่อไป) แต่จากการศึกษาพบว่า การจำแนกภพภูมิไว้อย่างหลากหลายดังที่ปรากฏในคำอธิบาย “โอกาสโลก” ของพระพุทธโฆษาจารย์นั้นสามารถมองได้ว่า ท่านผู้แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคต้องการอธิบายคำสอนเรื่องภพในพระพุทธศาสนาให้ครอบคลุมแง่มุมต่างๆ ให้มากที่สุดเท่าที่เห็นว่า แนวคิดเรื่องภพที่ท่านนำมาอธิบายไว้ในทั้งหมดนั้นล้วนมีฐานมาจากคัมภีร์พระไตรปิฎกทั้งสิ้น

ข้อความที่กล่าวมาตามลำดับนั้นเป็นการเน้นย้ำภพในพระพุทธศาสนาในความหมายของโลกธาตุซึ่งอยู่ภายนอกการรับรู้ทางสัมผัสสามัญของมนุษย์ ความรู้เรื่องโลกธาตุลักษณะนี้เรียกว่า ภพภูมิโครงสร้างทางจักรวาลวิทยาตามแนวพระพุทธศาสนา เป็นการยืนยันความมีอยู่จริงของโลกภายนอก เจริญวัตถุวิสัย หรือ ภาวิสัย ซึ่งไม่ขึ้นต่อการรับรู้ของมนุษย์

๓.๓ ปัญหาเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องภพเชิงจักรวาลวิทยา

๓.๓.๑ การทำให้เกิดความเข้าใจผิดยึดมั่นในอัตตา

จากหลักฐานที่ได้เสนอมามากตามลำดับสามารถยืนยันแนวคำสอนเรื่องภพเชิงจักรวาลในพระพุทธศาสนา คำสอนนี้ในด้านหนึ่งก็ช่วยให้เราปลอดภัยจากทัศนะสุดโต่งเชิงอุจเจตทิฎฐิ แต่ในอีกด้านหนึ่งก็อาจทำให้เราเข้าใจผิดเกี่ยวกับคำสอนเรื่องภพชาติในเชิงสัสสตทิฎฐิ ในพระสูตรบางแห่งพระพุทธองค์ได้ตรัสเตือนไว้ว่า หากมนสิการไม่ดีอาจนำไปสู่ความเข้าใจผิดว่าอัตตา ดังข้อความว่า

ปุถุชนนั้นมนสิการโดยไม่แยบคายอย่างนี้ว่า ‘ในอดีตกาลยาวนาน เราได้มีแล้ว หรือมิได้มีแล้วหนอ เราได้เป็นอะไรมาหนอ เราได้เป็นอย่างไรมานะหนอ เราได้เป็นอะไรแล้วจึงมาเป็นอะไรอีกหนอ ในอนาคตกาลยาวนาน เราจักมีหรือจัก ไม่มีหนอ เราจักเป็นอะไรหนอ เราจักเป็นอย่างไรหนอ เราจักเป็นอะไรแล้วไปเป็น อะไรอีกหนอ’ หรือว่าบัดนี้ มีความสงสัยภายในตน

^{๕๗} มหาภูตอธิบายว่า จักรวาลหรือโลกธาตุนั้นมีจำนวนมาก ช่องว่างในระหว่างจักรวาล ๓ จักรวาลต่อกัน มีโลกันตนรก ๑ ทุกแห่งไป (ติณณฺ ติณณฺ จกกวาหานํ อนตเร เอกโก โลกนตรนิรโย) ; วิสุทธิ.มหาภูต. (บาลี) ๑/๓๕๒, โดยนัยนี้ คำว่า “โลกันตนรก” จึงแปลว่า นรกอันตั้งอยู่ในช่องระหว่างจักรวาล ๓ อันนั่นเอง.

^{๕๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๖๓-๒๖๕.

ปรารภปัจจุบันกาลกล่าวว่า ‘เรามีอยู่หรือไม่หนอ เราเป็นอะไรหนอ เราเป็นอย่างไรหนอ สัตว์นี้มาจากไหนหนอ และเขาจักไปไหนกันหนอ’ เมื่อปุถุชนนั้นมโนสิการโดยไม่แยกคายอย่างนี้ ทิฐฐิ (ความเห็นผิด) อย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาทิฐฐิ ๖ ก็เกิดขึ้น คือ

- ๑) ทิฐฐิเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นโดยแน่วแน่นคงว่า ‘อัตตาของเรามีอยู่’
- ๒) ทิฐฐิเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นโดยแน่วแน่นคงว่า ‘อัตตาของเราไม่มี’
- ๓) ทิฐฐิเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นโดยแน่วแน่นคงว่า ‘เรารู้จักอัตตาได้ด้วยอัตตา’
- ๔) ทิฐฐิเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นโดยแน่วแน่นคงว่า ‘เรารู้จักสิ่งที่ไม่ใช่อัตตาได้ด้วยอัตตา’
- ๕) ทิฐฐิเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นโดยแน่วแน่นคงว่า ‘เรารู้จักอัตตาได้ด้วยสิ่งที่ไม่ใช่อัตตา’

๖) อีกอย่างหนึ่ง ทิฐฐิเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น อย่างนี้ว่า ‘อัตตาของเรานี้ใด เป็นผู้กล่าว เป็นผู้รู้ เสนอผลแห่งกรรมดีและกรรมชั่วในอาภรณ์นั้น ๆ อัตตาของเรานี้เป็นสภาวะที่เที่ยง ยั่งยืน มั่นคง ไม่แปรผันไปเป็นธรรมดา จักดำรงอยู่เสมอด้วยสิ่งที่แน่นอน’

ข้อนี้เราเรียกว่า ทิฐฐิ ได้แก่ ปาทิปคือทิฐฐิ ทางกันดารคือทิฐฐิ เสียนนาม คือทิฐฐิ ความเดือดร้อนคือทิฐฐิ กิเลสเครื่องผูกพันสัตว์คือทิฐฐิ ภิภุทั้งหลาย เรากล่าวว่า ‘ปุถุชนผู้ประกอบด้วยทิฐฐิสังโยชน์ ผู้ยังไม่ได้สดับ ย่อมไม่พ้นจากชาติ (ความเกิด) ชรา (ความแก่) มรณะ(ความตาย) โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) ย่อมไม่พ้นจากทุกข์’^{๕๙}

พุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นความสำคัญของทิฐฐิ หรือความคิดที่เกี่ยวข้องกับความสงสัยใน ความมีอยู่หรือไม่มีอยู่ของตัวเอง ในทัศนะของพระพุทธศาสนา ทิฐฐิ หรือความเห็นที่สุดโต่งไปข้างใด ข้างหนึ่งระหว่างความมีหรือความไม่มีล้วนมีผลกระทบต่อการเข้าถึงความจริง และไม่ทำให้ปลอดภัย จากความทุกข์ในสังสารวัฏ ดังจะเห็นว่า ทิฐฐิ (ในที่นี้หมายถึงมิจฉาทิฐฐิ) เป็นหนึ่งในสังโยชน์ ๑๐ ซึ่งเป็นกิเลสที่ผูกสัตว์ไว้ในภพ ความหลุดพ้นในพระพุทธศาสนาไม่ใช่การตกไปสู่ในทิฐฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง หากแต่เป็นความปลอดภัยพ้นจากทิฐฐิทั้งปวง

๓.๓.๒ ปัญหาความสืบเนื่องของชีวิตหลังความตาย

ในกระบวนการเกิดในภพที่ต้องผ่านความตาย วิญญาณมักจะถูกนำมาอธิบายในฐานะที่มี บทบาทสำคัญในการเกิดในภพทั้งหลาย แต่ในพระพุทธศาสนา วิญญาณมีลักษณะของกระแสเชิง กระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่ใช่วิญญาณที่เป็นอัตตา (หรือเจตภูต) ที่เที่ยงแท้และมีอยู่ได้ด้วยตนเอง อยู่ ในเทศนาที่ตรัสเรื่ององค์ประกอบองค์ประกอบกำเนิดมนุษย์ พระพุทธองค์ตรัสถึงสิ่งที่เรียกว่า “คันธัพพะ” ซึ่งเป็นหนึ่งในองค์ประกอบสำคัญ ๓ ประการ ในทัศนะของผู้วิจัย คำว่า “คันธัพพะ” มีลักษณะ เหมือนกันกับสิ่งที่เรียกว่า “สัมภเวสี” ในแง่ที่เป็นคำที่เรียก “สัตว์” ที่ท่องเที่ยวตายเกิดอยู่ใน สังสารวัฏเพราะยังมีกิเลสเป็นเหตุเกิดในภพที่ยังละไม่ได้ แต่คันธัพพะก็ดี สัมภเวสีก็ดี สัตว์ก็ดีไม่ใช่

^{๕๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๘-๑๙/๑๙-๒๐.

อรรถา เพราะสิ่งเหล่านี้ก็อยู่ในกระแสของกระบวนการเชิงเหตุปัจจัยเช่นเดียวกับมนุษย์ในฐานะเป็นที่ประชุมกันของขันธห้า แต่พระพุทธองค์ตรัสเรียกสัตว์ที่ประกอบพร้อมด้วยขันธ ๕ ในกรณีที่จะมาถือปฏิสนธิในครรภ์มารดานี้ว่า “คันธัพพะ” เพื่อแสดงองค์ประกอบของการกำเนิดมนุษย์ (อย่างในกรณีพระโฬิสัตว์จากดุสิตเทวโลกลงสู่พระครรภ์เราก็สามารถเรียกว่า “คันธัพพะ” ด้วยเช่นกัน) แต่เราอาจต้องเผชิญปัญหาในการทำความเข้าใจความสับสนเนื่องจากภพเก่าสู่ภพใหม่ของสัตว์ในภพภูมิอื่นๆ

๓.๔ คำสอนเรื่องภพเชิงจิตวิทยา

ในพระไตรปิฎก แนวคิดเรื่องภพเชิงประสบการณ์ได้รับการกล่าวถึงจำนวนมาก ภพลักษณะนี้แสดงระบบการทำงานของจิตมนุษย์ทำให้สามารถประเมินคุณค่าทางจริยธรรมจากการกระทำของมนุษย์ได้ในเชิงประสบการณ์ พระพุทธเจ้าแสดงภพในลักษณะนี้บ่อยครั้งในเทศนาตามต่างๆตามที่ปรากฏในพระสูตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในคำสอนเรื่องปัจจุสมุปบาท กรรม และวิภูษะ ซึ่งเป็นกระบวนการที่ทำงานอยู่ในระบบความคิดของมนุษย์ตลอดเวลา พระพุทธเจ้าทางแสดงภพเชิงประสบการณ์นี้ซึ่งปรากฏผ่านกระบวนการรับรู้ทางอายตนะ ผู้วิจัยจะนำมาเสนอในงานวิจัยนี้ ดังนี้

๓.๔.๑ ภพเชิงประสบการณ์ในความหมายของโลก

๓.๔.๑.๑ โลก : การกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก

ข้อความในพระสูตรต่อไปนี้แสดงลักษณะของโลกในอีกความหนึ่งของพระพุทธศาสนาไว้อย่างน่ามีนัยสำคัญ ดังนี้

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า ‘โลก โลก’ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอจึงชื่อว่าโลกหรือการบัญญัติว่าโลก” “สมมติ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางจักขุวิญญาณมีอยู่ในที่ใดโลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ในที่นั้น ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ มโน ธรรมารมณ มโนวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางมโนวิญญาณมีอยู่ในที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ในที่นั้น สมมติ ส่วนจักขุ รูป จักขุวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางจักขุวิญญาณไม่มีในที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็ไม่มีในที่นั้น ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ มโน ธรรมารมณ มโนวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางมโนวิญญาณไม่มีในที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็ไม่มีในที่นั้น”^{๖๐}

คำว่า “โลก” ตามความหมายในพระสูตรนี้แสดงให้เห็นว่า ในทัศนะของพระพุทธศาสนา โลกในการรับรู้ของเราเกิดจากการกระทบกันของประสาทสัมผัสผ่านอายตนะภายในกับอายตนะ

^{๖๐} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๖๘/๕๘. ส.ส. (บาลี) ๑๘/๖๘/๒๔ ; ในพระสูตรใกล้เคียงกัน พระพุทธตรัสตอบปัญหาเรื่อง มาร เรื่องสัตว์ เรื่องทุกข์ และเรื่องโลกบนฐานของความสัมพันธ์ระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกซึ่งเป็นระบบการทำงานของขันธห้า แสดงว่า เรื่องเหล่านี้เกิดขึ้นบนฐานเดียวกันคือ การกระทบกันของอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก.

ภายนอก เราบัญญัติโลกขึ้นมาผ่านรูปที่เราได้เห็นทางตา เสียงที่เราได้ยินทางหู กลิ่นที่เราได้รับทางจมูก รสที่เรารับรู้ทางลิ้น สัมผัสที่เราได้รับทางกาย และอารมณ์ที่เรารับรู้ได้ทางใจ โลกในพระสูตรนี้จึงมีลักษณะที่เราสามารถตรวจสอบได้ทางประสาทสัมผัสอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามความหมายนี้ โลกมีอยู่เพราะมีการรับรู้ ถ้าไม่มีการรับรู้ โลกก็ไม่มี

๓.๔.๑.๒ โลกในความหมายของความแตกสลาย

ในโลกปัญหาสูตร พระพุทธเจ้าแสดงการแตกสลายของโลก ดังนี้

ภิกษุ ที่เราเรียกว่า ‘โลก’ เพราะจะต้องแตกสลายก็อะไรเล่าแตกสลาย คือ จักขุแตกสลาย รูปแตกสลาย จักขุวิญญาณแตกสลาย จักขุสัมผัสแตก สลาย แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็แตกสลาย ฯลฯ ชิวหาแตกสลาย ฯลฯ มโนแตกสลาย ฯลฯ ธรรมารมณ์แตกสลาย ฯลฯ มโนวิญญาณแตกสลาย ฯลฯ มโนสัมผัสแตกสลาย แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็แตกสลาย ภิกษุ ที่เราเรียกว่า ‘โลก’ เพราะจะต้องแตกสลาย^{๖๑}

เช่นเดียวกับข้อความในพระสูตรอีกแห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงเรื่องความแตกสลายของโลกแก่พระอานนทว่า

อานนท สิ่งใดมีความแตกสลายเป็นธรรมดาสิ่งนั้นเราเรียกว่า ‘โลก’ ในอริยวินัย ก็อะไรเล่าชื่อว่ามีความแตกสลายเป็นธรรมดา คือ จักขุมีความแตกสลายเป็นธรรมดา รูปมีความแตกสลายเป็นธรรมดา จักขุวิญญาณมีความแตกสลายเป็นธรรมดา จักขุสัมผัสมีความแตกสลายเป็นธรรมดา แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็มีความแตกสลายเป็นธรรมดา ฯลฯ ชิวหามีความแตกสลายเป็นธรรมดา รสมีความแตกสลายเป็นธรรมดา ชิวหาวิญญาณมีความแตกสลายเป็นธรรมดา ชิวหาสัมผัสมีความแตกสลายเป็นธรรมดา แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัยก็มีความแตกสลายเป็นธรรมดา ฯลฯ มโนมีความแตกสลายเป็นธรรมดา ธรรมารมณ์มีความแตกสลายเป็นธรรมดา มโนวิญญาณมีความแตกสลายเป็นธรรมดา มโนสัมผัสมีความแตกสลายเป็นธรรมดา แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็มีความแตกสลายเป็นธรรมดา อานนท สิ่งใดมีความแตกสลายเป็นธรรมดา นี้ เราเรียกว่า ‘โลก’ ในอริยวินัย”^{๖๒}

ข้อความในพระสูตร ๒ แห่งนี้แสดงนัยการแตกสลายของโลกไว้อย่างน่าสนใจ เราจะเห็นว่า โลกในพระสูตรเหล่านี้ไม่ใช่โลกแห่งวัตถุสสารภายนอก หรือโลกที่อยู่เหนือการสังเกตรับรู้ของมนุษย์ แต่พระองค์ทรงชี้ให้เห็นโลกในความหมายของระบบการทำงานระหว่างอายตนะภายใน ๖ กับ

^{๖๑} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๘๒/๗๕. ส.ส. (บาลี) ๑๘/๘๒/๓๓.

^{๖๒} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๘๔/๗๗. ส.ส. (บาลี) ๑๘/๘๔/๓๔.

อายตนะภายนอก ๖ รวมไปถึงความรู้สึกสุขและทุกข์ที่เกิดจากการกระทบกันของอายตนะเหล่านั้น เช่น จักขุ รูป และจักขุวิญญาณ เมื่อทั้ง ๓ อย่างนี้กระทบ (ผัสสะ) กันก็ทำให้เกิดการมองเห็น ซึ่งตามมาด้วยความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆที่เกิดขึ้นจากการเห็นรูปนั้น ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งหมดนั้น เรียกว่า “โลก” ในทัศนะของพระพุทธศาสนาตามพุทธพจน์ในพระสูตรเหล่านี้ แต่โลกดังกล่าวก็ไม่ได้เที่ยงแท้ เพราะเกิดขึ้นและตั้งอยู่ภายในกระแสแห่งความเปลี่ยนแปลง การรับรู้ทางรูปตาผ่านการทำงานประสานกันอย่างสอดคล้องกลมกลืนของจักขุ รูป จักขุวิญญาณไม่ได้ตั้งอยู่ตลอดเวลา แต่เรายังรับรู้อารมณ์อื่นๆ ผ่านการทำงานของอายตนะอื่นๆ ที่เหลือ เรารับรู้อารมณ์ผ่านการทำงานของระบบอายตนะที่ละขณะซึ่งเกิดและดับเร็วมาก เมื่อมีการเห็นรูป การรับรู้อารมณ์อื่นๆ ก็ดับไป หรือแตกสลายไป การรับรู้อารมณ์ของเราจึงอยู่ในกระแสความเกิดดับหรือกระแสความเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา โลกในความหมายของการรับรู้ผ่านทางอายตนะต่างๆ จึงมีการเกิดและแตกสลายไปตลอดเวลา เช่นเดียวกับความสลายอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นจากการเห็นรูปทางตา หรือการเห็นได้ยินเสียงทางหู เป็นต้นก็ตกอยู่กระแสของการเกิดและดับได้ตามเหตุปัจจัย เช่นกัน โลก (หรือภพ) ของมนุษย์ที่ปรากฏผ่านทางกระบวนการรับรู้เหล่านี้จึงอยู่ในธรรมชาติของความแตกสลายไปตามเหตุปัจจัย

๓.๔.๑.๓ โลกว่างจากอตฺตาและสิ่งทีเื่องด้วยอตฺตา

ในสุญญตโลกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องโลกไว้ว่า

อานนทฺ เพราะว่างจากอตฺตาหรือจากสิ่งทีเื่องด้วยอตฺตา ฉะนั้น จึงเรียกว่า ‘โลกว่าง’ ก็อะไรเล่าชื่อว่า ว่างจากอตฺตาหรือจากสิ่งทีเื่องด้วยอตฺตา คือ จักขุว่างจากอตฺตาหรือจากสิ่งทีเื่องด้วยอตฺตา รูปว่างจากอตฺตาหรือ จากสิ่งทีเื่องด้วยอตฺตา จักขุวิญญาณว่างจากอตฺตาหรือจากสิ่งทีเื่องด้วยอตฺตาจักขุสัมผัสว่างจากอตฺตาหรือจากสิ่งทีเื่องด้วยอตฺตา ฯลฯ แม้ความสลายอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็ว่างจากอตฺตาหรือจากสิ่งทีเื่องด้วยอตฺตา อานนทฺ เพราะว่างจากอตฺตา หรือจากสิ่งทีเื่องด้วยอตฺตา ฉะนั้น เราจึงเรียกว่า ‘โลกว่าง’^{๖๓}

ในพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสถึงความว่างของโลกเพราะปราศจากอตฺตาหรือสิ่งทีเื่องด้วยอตฺตา โดยที่ทรงชี้ไปที่โลกในความหมายของกระบวนการรับรู้ผ่านการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกนั้นเป็นสิ่งที่ “ว่าง” เพราะว่างจากอตฺตาหรือสิ่งทีเื่องด้วยอตฺตาตามความหมายของพุทธพจน์ในพระสูตรนี้ การรับรู้ทางอายตนะทั้งหลายเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยภายในกระบวนการรับรู้ไม่มีอตฺตา หรือสิ่งทีเื่องด้วยอตฺตา กล่าวคือ ในการเห็นรูป คนเราอาจคิดได้ว่า มีอตฺตาหรือสิ่งทีเื่องทำหน้าที่เป็นผู้รู้ หรืออาจคิดว่า มีสิ่งทีเื่องด้วยอตฺตาอยู่ภายนอกที่มาทำหน้าที่เป็นผู้รู้ผ่านการเห็นรูปของเรา เราจึงสามารถมองเห็นรูป เป็นต้นได้ แต่พระพุทธศาสนาปฏิเสธอตฺตา

^{๖๓} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๘๕/๗๘. ส.ส. (บาลี) ๑๘/๘๔/๓๔.

และสิ่งทีเื่องด้วยอตัตาดังกล่าว ในทัศนะของพระพุทธศาสนา ในการเห็นรูป ไม่มีผู้เห็น ในการฟังเสียง ไม่มีผู้ได้ยิน ในการรู้กลิ่น ไม่มีผู้ได้กลิ่น ในการรู้รส ไม่มีผู้รู้รส ในการรู้สัมผัส ไม่มีผู้รู้สัมผัส ในการรู้ธรรมารมณ์ ไม่มีผู้รู้ธรรมารมณ์ ในความรู้สึกสุข ทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์ที่เกิดขึ้นจากการเห็นรูป เป็นต้น ก็ไม่มีผู้รู้สึกสุข เป็นต้นนั้น แต่พระพุทธศาสนายอมรับการรับรู้ารมณ์ทางตา เป็นต้นนั้น เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ดังนั้น โลกในความหมายของการรับรู้รูป เป็นต้น จึง “ว่าง” จากอตัตาหรือสิ่งทีเื่องด้วยอตัตา

๓.๔.๑.๔ โลกในความหมายของความเกิดดับตามปัจจัย

ในโลกสมุทฺยสูตร พระพุทธเจ้าตรัสเหตุเกิดขึ้นของโลกและความดับของโลกตามแนวคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทสายเกิดทุกข์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงความเกิดและความดับแห่งโลก เธอทั้งหลายจงฟัง

(๑) ความเกิดแห่งโลกเป็นอย่างไร คือ เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงเกิด เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงเกิด เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงเกิด เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงเกิด ความเกิดแห่งโลกเป็นอย่างนี้แล ฯลฯ เพราะอาศัยชีวหาและรส ชิวหาวิญญาณจึงเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ์ มโนวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงเกิด เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงเกิด เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงเกิด เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงเกิด ความเกิดแห่งโลกเป็นอย่างนี้แล

(๒) ความดับแห่งโลก เป็นอย่างไร คือ เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด เพราะตัณหานั้นแลดับไม่เหลือด้วยวิราคะ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้มิได้ด้วยประการฉะนี้ ความดับแห่งโลกเป็นอย่างนี้แล ฯลฯ เพราะอาศัยชีวหาและรส ชิวหาวิญญาณจึงเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ์ มโนวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด เพราะตัณหานั้นแลดับไม่เหลือด้วยวิราคะ อุปาทานจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้มิได้ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุทั้งหลาย ความดับแห่งโลกเป็นอย่างนี้แล”^{๖๔}

^{๖๔} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๑๐๗/๒๑๒-๑๒๒, ส.ส. (บาลี) ๑๘/๑๐๗/๕๖-๕๗.

ข้อความแสดงความเกิดขึ้นของโลกตามกระบวนการรับรู้ทางอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกโดยเริ่มต้นด้วยการชี้ว่า เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการคือ จักขุ รูป และจักขุวิญญาณจึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัยตัณหาจึงเกิด และดำเนินไปตามลำดับต่อเนื่องจนจบลงที่ความแก่ ความเจ็บ ความตายและความทุกข์อื่นๆ กระบวนการตั้งแต่ความประจวบกันแห่งธรรม ๓ ประการจนถึงความเกิดขึ้นแห่งทุกข์นี้ คือ ความเกิดขึ้นของโลก ส่วนความเกิดขึ้นของโลกในความหมายของความเกิดขึ้นของทุกข์ตามกระบวนการแห่งปัจจัยผ่านการรับรู้ทางอายตนะอื่นๆ เช่น ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ คือ โสตะ สัทธะและโสตวิญญานทำให้เกิดผัสสะ ก็ลักษณะเช่นเดียวกัน

ส่วนข้อความแสดงความดับของโลกผ่านกระบวนการรับรู้ทางอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกก็เริ่มจากการเกิดขึ้นของจักขุวิญญาณโดยอาศัยจักขุและรูปนำไปสู่การเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด เพราะตัณหานั้นแลดับไม่เหลือด้วยวิราคะ อุปาทานจึงดับ จากข้อความนี้จะเห็นว่า ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา และเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา แต่เมื่อตัณหาถูกทำให้ดับไปด้วยวิราคะ อุปาทานก็เกิดไม่ได้ วงจรของการเกิดทุกข์จึงถูกตัดขาดไป ความทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้ กระบวนการดับไปของทุกข์ หรือ ความที่ทุกข์เกิดขึ้นไม่ได้นี้ เรียกว่า ความดับของโลก ในความดับโลกให้ความหมายของความดับทุกข์ทางอายตนะอื่นๆก็มีลักษณะเดียวกัน

ในทัศนะของผู้วิจัย แนวคิดเรื่องความเกิดขึ้นของโลกและความดับไปของโลกในพระสูตรนี้เป็นสิ่งที่น่าสนใจยิ่ง เพราะแสดงนัยว่า คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทสามารถนำมาอธิบายความเกิดขึ้นและความดับของโลกในทางพระพุทธศาสนาได้ด้วย แต่ในขณะเดียวกัน เราก็สามารถเข้าใจคำว่า “โลก” ในที่นี้ว่ามีนัยของความหมายของคำว่า “ทุกข์” ด้วย เราจึงกล่าวได้ว่า ความเกิดขึ้นของโลกมีความหมายเท่ากับความเกิดขึ้นของทุกข์ ความดับของโลกจึงมีความหมายเท่ากับความดับไปของทุกข์

ในโรหิตัสสสูตร พระพุทธเจ้าตรัสกับเทพบุตรผู้ประสบความล้มเหลวในความพยายามที่จะเดินทางไปให้ถึงที่สุดของโลกหรือจักรวาล (หมายถึงไปถึงจุดที่สิ้นสุดจนไม่มีที่ให้ไปต่อได้อีก) ว่า

เทพบุตร เราไม่กล่าวที่สุดแห่งโลกที่สัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติว่า ‘พึงรู้ พึงเห็น พึงถึงได้’ ด้วยการไป เราไม่กล่าวว่า การที่บุคคลยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลกจะทำที่สุดแห่งทุกข์

ได้ อนึ่ง เราบัญญัติโลก^{๖๕} ความเกิดแห่งโลก^{๖๖} ความดับแห่งโลก^{๖๗} และข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งโลก^{๖๘} ในร่างกายที่มีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา มีใจนี้เอง^{๖๙}

ในทัศนะของผู้วิจัย พุทธพจน์นี้ตีความได้ว่า โลกและจักรวาลภายนอกนั้นไร้ขอบเขต แม้เราจะเดินทางไปโดยไม่หยุดโดยไม่จำกัดระยะทางและความเร็ว ก็ไม่สามารถพบที่จุดสิ้นสุดของโลกและจักรวาลได้ แต่พระพุทธเจ้ายอมรับว่า เราสามารถค้นพบการเกิดและการดับของโลก (และจักรวาล) นั้นได้ภายในร่างกายอันยาวาวหนาคับ ที่มีสัญญาและใจนี้ ซึ่งเมื่อไปถึงที่สุดนั้นแล้วจะไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย แต่ที่สุดที่วานั้นไม่สามารถถึงได้ด้วยการเดินทางไป เช่นกัน จากข้อความในพระสูตรนี้จะเห็นว่า โลกที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงในพระสูตรดังกล่าวมาเหล่านี้นั้นเกี่ยวข้องกับระบบการทำงานของขันธ์ห้าผ่านทางการกระทบกันของอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกซึ่งเป็นคุณสมบัติของโลกภายในตัวมนุษย์

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาพบว่า นอกจากจะมีการใช้คำว่า “โลก” ในความหมายของสิ่งที่เกิดจากการกระทบกันของอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกแล้ว ยังมีการใช้คำนี้ในความหมายของโลกในความหมายของสถานที่ที่อยู่นอกตัวมนุษย์ด้วย ในพระวินัยปิฎกกล่าวไว้ว่า ภายหลังจากพระพุทธเจ้ามีพระภาคทรงรับคำทูลอาราธนาของพรหมและเพราะอาศัยพระกรุณาในหมู่สัตว์แล้ว ทรงตรววจู “โลก” ด้วยพุทธจักขุ^{๗๐} เมื่อทรงตรววจูโลกด้วยพุทธจักขุได้เห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีธูลีในตาน้อย มีธูลีในตามาก มีอินทรีย์แก่กล้ามีอินทรีย์อ่อนมีอาการดีมีอาการทรามสอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก บางพวกมักเห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัวก็มี บางพวกมักไม่เห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัวก็มี^{๗๑} ในคัมภีร์เล่มเดียวกันนี้ ยังระบุอีกว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้แสดงปฐมเทศนาจบลง เทวดาและพรหมทั้งหลายพากันปาวประกาศต่อๆ กันไปจนสะเทือนไปทั่วทั้งหมื่นโลกธาตุ^{๗๒}

^{๖๕} โลก หมายถึงทุกขสัจ ; อภ. จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๓๔๕.

^{๖๖} ความเกิดแห่งโลก หมายถึงสมุทัยสัจ ; อภ.จตุกก.อ. (บาลี)๒/๔๕/๓๔๕.

^{๖๗} ความดับแห่งโลก หมายถึงนิโรธสัจ ; อภ. จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๓๔๕.

^{๖๘} ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งโลก หมายถึงมคคสัจ ; อภ. จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๓๔๕.

^{๖๙} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐๗/๑๑๙.

^{๗๐} พุทธจักขุ หมายถึง (๑) อินทรีย์ปโรปริยัตติญาณ คือ ปรีชาหยั่งรู้ความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย คือ รู้ว่า สัตว์นั้นๆ มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา แคลไหน เพียงใดมีกิเลสมาก กิเลสน้อย มีความพร้อม ที่จะตรัสรู้หรือไม่ (๒) อาสยานุสยญาณ คือ ปรีชาหยั่งรู้อุทธายาศัยความมุ่งหมาย สภาพจิตที่นอนอยู่ ; ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๑/๑๒๔,๑๑๓/๑๒๖.

^{๗๑} วิ.ม.หา. (ไทย) ๔/๙/๑๔.

^{๗๒} วิ.ม.หา. (ไทย) ๔/๑๗/๒๔-๒๕.

ในคัมภีร์อิทธิธรรม ก็มีข้อความระบุว่า พระตถาคตทรงทราบโลก^{๗๓} ที่เป็นอนเนกธาตุ^{๗๔} และนानาธาตุ^{๗๕} ตามความเป็นจริง แม้ข้อที่พระองค์ทรงทราบโลกที่เป็นอนเนกธาตุและนานาธาตุตามความเป็นจริง นี่ก็เป็นกำลังของพระตถาคต ซึ่งพระองค์ทรงอาศัยแล้ว จึงปฎิญาณฐานะอันประเสริฐ บันลือสีหนาทในบริษัทประกาศพรหมจักร^{๗๖}

๓.๔.๑.๕ ทำที่ต่อภพภูมิหลังความตายในทัศนะของพระพุทธศาสนา

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า ในทัศนะของพระพุทธศาสนา รูปแบบของสิ่งมีชีวิตไม่ได้มีอยู่แต่ในโลกนี้เท่านั้น หากแต่ยังภพที่เราไม่สามารถรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสอีกจำนวนมาก ซึ่งภพเหล่านี้จะปรากฏแก่นุสัยและสิ่งมีชีวิตทั้งหลายในเบื้องหลังความตาย โดยมีกรรมที่ได้เคยทำไว้เป็นตัวกำหนดว่าในชีวิตหลังความตาย สัตว์ไปเกิดในภพใดต่อไป ความเชื่อในภพทั้ง ๓ นี้จัดเป็นส่วนหนึ่งของสัมมาทิฐิ บุคคลที่มีสัมมาทิฐิจะประกอบด้วยความศรัทธาและความเชื่อเรื่องต่างๆ ดังที่พุทธเจ้าทรงชี้ว่า

บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นสัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) มีความเห็นไม่วิปริตว่า “ทานที่ให้แล้วมีผล ยัญที่บูชาแล้วมีผล การเซ่นสรวงมีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำได้และชั่วมี โลกนี้มี โลกหน้ามี มารดา มีคุณ บิดามีคุณ โอปปาติกสัตว์^{๗๗} มีสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งมีอยู่ในโลก” นี้เรียกว่า ทิฐิสัมปทา^{๗๘}

ในทางตรงข้าม บุคคลที่ไม่มีความเชื่อในเรื่องดังกล่าวเป็นผู้ประกอบด้วยมิจฉาทิฐิ^{๗๙} และได้ชื่อว่า “อัสตบุรุษ”^{๘๐} อย่างไรก็ตาม เนื่องจากคำสอนเรื่องภพหลังความตายเป็นเรื่องที่ไม่อาจพิสูจน์ความจริงได้ในเชิงประจักษ์ แนวคิดคำสอนนี้จึงอาศัยความเชื่อของแต่ละคน แต่พระพุทธศาสนาก็นเสนอแนวทางไว้สำหรับบุคคลที่ไม่เชื่อเรื่องชีวิตหลังความตาย เพราะพระพุทธศาสนาถือว่า ความเชื่อภพหลังความตายเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้คนทำความดี เกรงกลัวความชั่วและวิบากของกรรมชั่ว โดยพระพุทธศาสนาให้หลักประกันของการทำดีและการดำเนินชีวิตที่

^{๗๓} โลก ในที่นี้หมายถึงชั้นชาตินโลกธาตุ ; อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๗๖๐/๔๒๙.

^{๗๔} อนเนกธาตุ คือธาตุจำนวนมากด้วยจักขุธาตุหรือกามธาตุเป็นต้น ; อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๗๖๐/๔๒๙.

^{๗๕} นานาธาตุ คือธาตุหลายประการ เพราะธาตุเหล่านั้นมีลักษณะต่างๆ กัน ; อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๗๖๐/๔๒๙.

^{๗๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๐/๔๙๓-๔๙๔.

^{๗๗} โอปปาติกะ หมายถึงสัตว์ที่เกิดและเติบโตเต็มที่ทันที และเมื่อจุติ (ตาย) ก็หายวับไปไม่ทิ้งซากศพ เช่น เทวดาและสัตว์นรก เป็นต้น ; ที.สี.อ. ๑๗๑/๑๔๙.

^{๗๘} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๑๘/๓๖๑-๓๖๒.

^{๗๙} อ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๑๘/๓๖๑-๓๖๒.

^{๘๐} ม.อุปปริ. (ไทย) ๔/๙๑/๐๖.

ดีว่ามีประโยชน์และปลอดภัยสำหรับชีวิต อย่างน้อยชีวิตของผู้ทำความดีก็มีความสุขในปัจจุบัน ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่ชาวกาลามะว่า

อริยสาวกนั้นมิจิตไม่มีเวรอย่างนี้ มิจิตไม่พยาบาทอย่างนี้มิจิตไม่เศร้าหมองอย่างนี้ มิจิตบริสุทธิ์อย่างนี้ เธอบรรลุความเบาใจ ๔ ประการในปัจจุบัน คือ

๑) ถ้าโลกหน้ามี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำความดีและทำชั่วมี เป็นไปได้ที่เรื่อง นั้นจะเป็นเหตุให้เราหลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ นี่คือ ความเบาใจประการที่ ๑ที่อริยสาวกนั้นบรรลุแล้ว

๒) ถ้าโลกหน้าไม่มีผลวิบากแห่งกรรมที่ทำความดีและทำชั่วไม่มี เราก็กักขาคณไม่ให้มีเวร ไม่มี ความเบียดเบียน ไม่ให้มีทุกข์ ให้มีความสุขในปัจจุบันในโลกนี้ได้ นี่ คือ ความเบาใจประการที่ ๒ ที่อริยสาวกนั้นบรรลุแล้ว

๓) ถ้าบุคคลเมื่อทำบาปก็ชื่อว่าทำบาป เราไม่เจาะจงบาปไว้เพื่อใครๆเลย เมื่อเราไม่ทำบาปเลย ความทุกข์จะถูกต้องเราได้อย่างไร นี่ คือ ความเบาใจประการที่ ๓ ที่อริยสาวกนั้นบรรลุแล้ว

๔) ถ้าบุคคลเมื่อทำบาปก็ชื่อว่าไม่ทำบาป เราก็กพิจารณาเห็นตนบริสุทธิ์ทั้ง ๒ ส่วนในโลกนี้ นี่ คือ ความเบาใจประการที่ ๔ ที่อริยสาวกนั้นบรรลุแล้ว^{๘๑}

๓.๔.๒ แนวคิดเรื่องภพเชิงกระบวนการทางจิต

จากการศึกษาพบว่า พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายคำว่า “ภพ” โดยตรงปรากฏในภวสูตรซึ่งแบ่งเป็นปฐมภวสูตรและทุติยภวสูตร เนื้อหาของพระสูตรทั้ง ๒ นี้เป็นการอธิบายเพื่อตอบคำถามของพระอานนท์โดยแสดงแนวคิดเรื่องภพที่ผู้วิจัยมองว่าเป็นฐานคิดสำคัญที่รองรับการตีความคำสอนเรื่องภพทั้ง ๒ ลักษณะ คือ ๑) ภพที่ไม่สามารถตรวจสอบได้ทางอายตนะ และ ๒) ภพที่สามารถตรวจสอบได้ด้วยประสบการณ์ทางอายตนะดังที่ได้นำเสนอมาแล้ว ข้อความในพระสูตรได้ชี้ให้เห็นความเกี่ยวข้องกันระหว่างภพ ๒ ลักษณะนี้อย่างมีนัยสำคัญซึ่งผู้วิจัยมองว่ามีประโยชน์มากต่อการพิจารณาแนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนา เนื้อหาส่วนสำคัญของพระสูตรทั้ง ๒ แห่งที่จะมานำเสนอในงานวิจัยนี้มีดังนี้

๓.๔.๒.๑ ปฐมภวสูตร

พระอานนท์ทูลถามว่า พระองค์ตรัสว่า ‘ภพ ภพ’ ด้วยเหตุเพียงไร ภพจึงมีได้

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า (๑) ถ้ากรรมที่อำนาจผลให้ในกามชาติจกไม่มีแล้ว กามภพก็ไม่พึงปรากฏได้ กรรมจึงชื่อว่าเป็นไรณา วิญญูณ จึงชื่อว่าเป็นพีช ตัณหาจึงชื่อว่าเป็นยางเหนียว วิญญูณดำรงมั่นอยู่ในธาตุอย่างหยาบของสัตว์ที่มีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก (๒) ถ้ากรรมที่อำนาจผลให้ในรูปชาติจกไม่มีแล้ว รูปภพก็

^{๘๑} อจ. ทุก. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๖๒.

ไม่พึงปรากฏได้ กรรมจึงชื่อว่าเป็นไรณา วิญญาณ จึงชื่อว่าเป็นพีช ตัณหาจึงชื่อว่าเป็นยางเหนียว วิญญาณดำรงมั่นอยู่ในธาตุอย่างกลางของสัตว์ที่มีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก (๓) ถ้ากรรมที่อำนาจผลให้ในรูปธาตุจักไม่มีแล้ว รูปภพก็ไม่พึงปรากฏได้ กรรมจึงชื่อว่าเป็นไรณา วิญญาณจึงชื่อว่าเป็นพีช ตัณหาจึงชื่อว่าเป็นยางเหนียว วิญญาณดำรงมั่นอยู่ในธาตุอย่างประณีตของสัตว์ที่มีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก^{๘๒}

จากการอธิบายของพระพุทธเจ้าในปฐมภวสูตรนี้ เราสามารถสรุปภาพทั้ง ๓ ได้ดังนี้

๑) กามภพ ภพที่เกี่ยวข้องกับความรู้สึกทางประสาทสัมผัส ตา เป็นต้น เช่น มนุษย์โลก เทวโลก เป็นผลของกรรมที่อำนาจผลให้ในกามธาตุ กรรมชื่อว่า เป็นไรณา วิญญาณ ชื่อว่าเป็นพีช ตัณหา ชื่อว่าเป็นยางเหนียว วิญญาณของสัตว์ทั้งหลายผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้นมีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจดำรงมั่นอยู่ในกามธาตุอย่างกลาง การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก

๒) รูปภพ ภพที่มีรูป แต่ไม่เกี่ยวข้องกับความรู้สึกทางประสาทสัมผัส หมายถึง รูปพรหมในพรหมโลก ๑๖ ชั้น เป็นผลของกรรมที่อำนาจผลให้ในรูปธาตุธาตุ (ได้แก่ รูปमान) กรรมชื่อว่า เป็นไรณา วิญญาณ ชื่อว่าเป็นพีช ตัณหา ชื่อว่าเป็นยางเหนียว วิญญาณของสัตว์ทั้งหลายผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้นมีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจดำรงมั่นอยู่ในธาตุอย่างกลาง การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก

๓) อรูปภพ ภพที่ไม่มีรูป หมายถึง ภพของอรูปพรหม เป็นผลของกรรมที่อำนาจผลให้ในอรูปธาตุ (ได้แก่ อรูปमान) กรรมชื่อว่า เป็นไรณา วิญญาณ ชื่อว่าเป็นพีช ตัณหา ชื่อว่าเป็นยางเหนียว วิญญาณของสัตว์ทั้งหลายผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้นมีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจดำรงมั่นอยู่ในธาตุอย่างประณีต การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก

^{๘๒} ๐. ท. (ไทย) ๒๐/๗๗/๓๐๐-๓๐๑, ๐. ท. (บาลี) ๒๐/๗๗/๑๔๐ ; ๐. โข อายสมา อานนโทยะ ภาควา เตนุปลงกมิ อุปสงกมิตวา ภควนตํ อภิวัตเตวา เอกมนตํ นิสิติ. เอกมนตํ นิสินโน โข อายสมา อานนโทยะ ภาควนตํ เอตทโวจ “ภโว ภโวติ ภนเต จุจติ. กิตตาวตา นุ โข ภนเต ภโว โหติ”ติ? “กามธาตุเวปกกณจ อานนท กมมํ นากวิสส อปิ นุ โข (๑) กามภโว ปญญาเยถา”ติ? “โน เหตุ ภนเต”. “อิติ โข อานนท กมมํ เขตตํ วิญญานํ พีชํ ตณหา สเนโห. อวิชชานีวรณานํ สตตานํ ตณหาสโยชนานํ ทินาย ธาตุยา วิญญานํ ปติฏฐิตํ เอวํ อายตี ปุนพภาวานิพพตติ โหติ. “รูปธาตุเวปกกณจ อานนท กมมํ นากวิสส อปิ นุ โข (๒) รูปภโว ปญญาเยถา”ติ? “โน เหตุ ภนเต”. “อิติ โข อานนท กมมํ เขตตํ วิญญานํ พีชํ ตณหา สเนโห. อวิชชานีวรณานํ สตตานํ ตณหาสโยชนานํ มชฌิมาย ธาตุยา วิญญานํ ปติฏฐิตํ เอวํ อายตี ปุนพภาวานิพพตติ โหติ. “อรูปธาตุเวปกกณจ อานนท กมมํ นากวิสส อปิ นุ โข (๓) อรูปภโว ปญญาเยถา”ติ? “โน เหตุ ภนเต”. “อิติ โข อานนท กมมํ เขตตํ วิญญานํ พีชํ ตณหา สเนโห. อวิชชานีวรณานํ สตตานํ ตณหาสโยชนานํ ปณัตถาย ธาตุยา วิญญานํ ปติฏฐิตํ เอวํ อายตี ปุนพภาวานิพพตติ โหติ. เอวํ โข อานนท ภโว โหติ”ติ.

๓.๔.๒.๒ ทุติยภาวสูตร

พระอานนท์ทูลถามว่า พระองค์ตรัสว่า ‘ภพ ภพ’ ด้วยเหตุเพียงไร ภพจึงมีได้

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า (๑) ถ้ากรรมที่อำนาจผลให้ในกามธาตุจักไม่มีแล้ว กามภพก็ไม่พึงปรากฏได้ กรรมจึงชื่อว่าเป็นไรณา วิญญูณ จึงชื่อว่าเป็นพีช ตณหาจึงชื่อว่าเป็นยางเหนียว เจตนาแน่วแน่ ความปรารถนาดำรงมั่นอยู่ในธาตุอย่างหยาบของสัตว์ที่มีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้นมีตณหาเป็นเครื่องผูกใจ การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก (๒) ถ้ากรรมที่อำนาจผลให้ในรูปธาตุจักไม่มีแล้ว รูปภพก็ไม่พึงปรากฏได้ กรรมจึงชื่อว่าเป็นไรณา วิญญูณ จึงชื่อว่าเป็นพีช ตณหาจึงชื่อว่าเป็นยางเหนียว เจตนาแน่วแน่ ความปรารถนาดำรงมั่นอยู่ในธาตุอย่างกลางของสัตว์ที่มีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้นมีตณหาเป็นเครื่องผูกใจ การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก (๓) ถ้ากรรมที่อำนาจผลให้ในอรูปธาตุจักไม่มีแล้ว อรูปภพก็ไม่พึงปรากฏได้ กรรมจึงชื่อว่าเป็นไรณา เจตนาแน่วแน่ ความปรารถนาดำรงมั่นอยู่ในธาตุอย่างประณีตของสัตว์ที่มีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้นมีตณหาเป็นเครื่องผูกใจ มีตณหาเป็นเครื่องผูกใจ การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก^{๘๓}

๓.๔.๒.๓ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องภพเชิงกระบวนการทางจิต

น่าสังเกตว่า ในพระสูตรทั้ง ๒ นี้ พระพุทธเจ้าตรัสธาตุ ๓ อย่างซึ่งเกี่ยวข้องกับการเกิดภพ คือ กามธาตุ รูปธาตุ และอรูปธาตุ และตรัสถึงธาตุ ๓ อย่างนี้ในอีกรูปหนึ่ง คือ กามธาตุเป็นหีนธาตุ รูปธาตุเป็นมัชฌิมธาตุ อรูปธาตุเป็นปณีตธาตุ กรรม หรือการกระทำของคนเราที่เป็นปุถุชนจะเป็นไปตามธาตุทั้ง ๓ นี้ไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง ซึ่งกรรมแต่ละอย่างนั้นจะเอื้ออำนวยให้เกิดผลที่เหมาะสมกับธาตุนั้นๆ ต่อไป ท่านพุทธทาสอธิบายธาตุทั้ง ๓ นี้ว่า กามธาตุ คือ มีสันดานที่หมกมุ่นอยู่ในกาม มัชฌิมธาตุนั้น คือรูปธาตุไม่เกี่ยวกับกาม หมกมุ่นอยู่ในรูปที่บริสุทธิ์ ปณีตธาตุ ธาตุอันละเอียดได้แก่ อรูปธาตุ ไม่เกี่ยวกับกาม ไม่เกี่ยวกับรูป ไปหมกมุ่นอยู่ในอรูปอันละเอียด^{๘๔}

^{๘๓} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๗๘/๓๐๑-๓๐๒. อัง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๗๘/๑๔๐-๑๔๑ ; อถ โข อายสฺมา อานนฺโท เยน ภควา เตนุสสงกมฺิ ฯ เปฯ อายสฺมา อานนฺโท ภควนฺตํ เอตทโวจ “ภโว ภโวติ ภนเต วุจจติ. กิตตาวตา นุ โข ภนเต ภโว โหติ”ติ? “กามธาตุเวปกกญจ อานนท กมฺมํ นากวิสส อปิ นุ โข กามภโว ปญญาเยถา”ติ? “โน เหตุ ภนเต”. “อิตติ โข อานนท กมฺมํ เขตตํ วิญญูณํ พีชํ ตณหา สเนโห. อวิชชานีวรณานํ สตตานํ ตณหาสโยชนานํ หีนาย ธาตุยา เจตนา ปติฏฐิตา ปตถนา ปติฏฐิตา เอวํ อายตี ปุนพภาวณินิพพตติ โหติ”. “รูปธาตุเวปกกญจ อานนท กมฺมํ นากวิสส อปิ นุ โข รูปภโว ปญญาเยถา”ติ? “โน เหตุ ภนเต”. “อิตติ โข อานนท กมฺมํ เขตตํ วิญญูณํ พีชํ ตณหา สเนโห. อวิชชานีวรณานํ สตตานํ ตณหาสโยชนานํ มัชฌิมาย ธาตุยา เจตนา ปติฏฐิตา ปตถนา ปติฏฐิตา เอวํ อายตี ปุนพภาวณินิพพตติ โหติ”. “อรูปธาตุเวปกกญจ อานนท กมฺมํ นากวิสส อปิ นุ โข อรูปภโว ปญญาเยถา”ติ? “โน เหตุ ภนเต”. “อิตติ โข อานนท กมฺมํ เขตตํ วิญญูณํ พีชํ ตณหา สเนโห. อวิชชานีวรณานํ สตตานํ ตณหาสโยชนานํ ปณิตาย ธาตุยา เจตนา ปติฏฐิตา ปตถนา ปติฏฐิตา เอวํ อายตี ปุนพภาวณินิพพตติ โหติ. เอวํ โข อานนท ภโว โหติ”ติ.

^{๘๔} พุทธทาสภิกขุ, **ปรมัตถสภาวะธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๑๘), หน้า ๑๐.

ในทุติยภาวสูตร เราสามารถแบ่งภพออกเป็น ๓ ภพเช่นเดียวกัน คือ ๑) กามภพ ภพที่เกี่ยวข้องกับความรู้สึกทางประสาทสัมผัส ตา เป็นต้น เช่น มนุษย์โลก เทวโลก เป็นผลของกรรมที่อำนวยการให้ในกามธาตุ กรรมชื่อว่า เป็นไรรณา วิญญูญาณ ชื่อว่าเป็นพีช ตัณหา ชื่อว่าเป็นยางเหนียว เจตนา ความปรารถนาของสัตว์ทั้งหลายผู้มีวิชาเป็นเครื่องปิดกั้นมีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจที่แน่นแนวดำรงมั่นอยู่ในกามธาตุอย่างกลาง การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก ๒) รูปภพ ภพที่มีรูป แต่ไม่เกี่ยวข้องกับความรู้สึกทางประสาทสัมผัส หมายถึง รูปพรหม ในพรหมโลก ๑๖ ชั้น เป็นผลของกรรมที่อำนวยการให้ในรูปธาตุ (ได้แก่ รูปฌาน) กรรมชื่อว่า เป็นไรรณา วิญญูญาณ ชื่อว่าเป็นพีช ตัณหา ชื่อว่าเป็นยางเหนียว เจตนา ความปรารถนาของสัตว์ทั้งหลายผู้มีวิชาเป็นเครื่องปิดกั้นมีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ แน่นแนวดำรงมั่นอยู่ในธาตุอย่างกลาง การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก ๓) อรูปภพ ภพที่ไม่มีรูป หมายถึง ภพของอรูปพรหม เป็นผลของกรรมที่อำนวยการให้ในอรูปธาตุ (ได้แก่ อรูปฌาน) กรรมชื่อว่า เป็นไรรณา วิญญูญาณ ชื่อว่าเป็นพีช ตัณหา ชื่อว่าเป็นยางเหนียว เจตนา ความปรารถนาของสัตว์ทั้งหลายผู้มีวิชาเป็นเครื่องปิดกั้นมีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ แน่นแนวดำรงมั่นอยู่ในธาตุอย่างประณีต การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก

จากเนื้อหาของพระสูตรทั้ง ๒ เราจะพบว่า ภพเกี่ยวข้องกับกรรม คือ การกระทำที่มีเจตนา ความตั้งใจ หรือความตั้งใจ^{๕๕} หากกล่าวตามแนวปฏิบัติสมุปบาท กรรม หรือ เจตนา จัดเป็นสังขาร ข้อความในพระสูตรแบ่งกรรมออกเป็น ๓ ชนิด คือ ๑) กรรมที่อำนวยการให้ในกามธาตุ ๒) กรรมที่อำนวยการให้ในรูปธาตุ ๓) กรรมที่อำนวยการให้ในอรูปธาตุ^{๕๖} ในพระสูตรทั้ง ๒ แห่ง พระพุทธเจ้าไม่ได้ระบุตัวอย่างของกรรมแต่ละชนิดไว้ แต่ก็สามารถทราบได้จากข้อความที่แสดงกรรมที่ทำให้เกิดในภพทั้ง ๓ ซึ่งพบได้ในพระสูตรหลายแห่ง ข้อความตอนนี้นำมาสู่การกระทำ (กรรม) ของมนุษย์ว่าเป็นสิ่งที่จำแนกได้ว่า การกระทำนั้นๆ ให้ผลในกามธาตุ รูปธาตุ หรืออรูปธาตุ กรรม หรือการกระทำของมนุษย์ในแต่ละขณะจึงเป็นเครื่องบ่งชี้ภพในขณะนั้นๆ ได้ด้วย กรรมในข้อความตอนนี้

^{๕๕} พุทธพจน์ที่มักนำมาอ้างอิงกันคือ “เรากล่าวเจตนาว่าเป็นตัวกรรม บุคคล คิดแล้วจึงกระทำการกรรมด้วยกาย วาจา ใจ” ; อญ .ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๖๓๕๗๗.

^{๕๖} ตามแปลของท่านฐานิสสร ภิกขุ ผู้แปลปฐมภวสูตรและทุติยภาวสูตร กรรมชนิดที่ ๑ - ๒ - ๓ ท่านถอดความเป็นภาษาอังกฤษว่า ๑) kamma ripening in the sensuality-property ๒) kamma ripening in the form-property และ ๓) kamma ripening in the formless-property ตามลำดับ ฐานิสสรภิกขุตั้งข้อสังเกตด้วยว่า แทนที่จะให้นิยามความหมายของภพเพื่อตอบคำถามพระอานนท์ พระพุทธเจ้ากลับอธิบายง่ายกว่าภพเกิดขึ้นใน ๓ ระดับ ไม่มีข้อความในพระสูตรใดให้คำนิยามคำว่า “ภพ” ไว้เลย แต่จากการสำรวจการใช้ศัพท์ในบริบทอื่นๆ ชี้ว่า ภพ หมายถึง ความรู้สึกของความมีตัวตนต่อโลกแห่งประสบการณ์ของแต่ละคน ได้แก่ ความรู้สึกในความเป็นของตัวเอง หรือในสิ่งที่ตัวเองเป็นดูรายละเอียดการแปลพระสูตรทั้ง ๒ นี้ได้ใน Thanissaro Bhikkhu, Bhava Sutta: Becoming, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.accesstosight.org/tipitaka/an/an03/an03.076.than.html> [๕ ตุลาคม ๒๕๕๗]

จึงจัดว่า เป็นกรรมภพ ส่วนคำว่า “กามภพ” ในข้อความว่า “ถ้าไม่มีกรรมที่อำนาจผลให้ในกามธาตุ กามภพก็ไม่พึงปรากฏ”รวมไปถึง คำว่า “รูปภพ” และ “อรูปภพ”ในข้อความอีก ๒ แห่งกล่าวได้ว่า เป็นคำที่ระบุถึงภพที่ถูกกำหนดโดยกรรมทั้ง ๓ ชนิดดังกล่าวนี้

ข้อความที่สำคัญต่อมาก็คือ พุทธพจน์ที่แสดงการเปรียบเทียบกระบวนการเกิดภพในรายละเอียด กล่าวคือ การเกิดของภพในทัศนะของพระพุทธศาสนามีสิ่งเกี่ยวข้อง ๓ ประการ คือ ๑) กรรม กรรมที่เกี่ยวข้องกับการเกิดภพนี้หมายถึง กรรม ๓ ชนิด คือ กรรมที่อำนาจผลให้ในกามธาตุ กรรมที่อำนาจผลให้ในรูปธาตุ และกรรมที่อำนาจผลให้ในอรูปธาตุ ซึ่งเรียกว่า “กรรมภพ” พระพุทธองค์ทรงเปรียบเทียบกรรมเป็นไธส ซึ่งมีนัยของความเป็นที่สำหรับเพาะปลูก ๒) วิญญาณ เป็นเหมือนเมล็ดพืช ๓) ตัณหา เป็นเหมือนยางในเมล็ดพืช ทั้ง ๓ ประการนี้นำไปสู่การเกิดในภพใหม่ เช่นเดียวกับไธส เมล็ดพืชและยางในเมล็ดพืชเป็นส่วนประกอบสำคัญที่ทำให้เมล็ดพืชงอกขึ้นและเจริญเติบโตขึ้นได้ หากมองตามนัยของข้อความนี้จะเห็นว่า ภพในพระพุทธศาสนาเป็นกระบวนการ ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของปิยะ ตาน (Piya Tan) ที่มองว่า ภพในพระพุทธศาสนาเป็นกระบวนการ (a process) หมายความว่า ภพเชิงตัวตนนั้น (becoming, existence) ถูกคิดนึกขึ้นมาเป็นกระบวนการอย่างเป็นพลวัต (a dynamic process) อรรถกถาแบ่งภพที่มีการขับเคลื่อนอย่างต่อเนื่องออกเป็น ๒ ขั้นตอน คือ ๑) กระบวนการกรรม (the karma process) เรียกว่า กรรมภพ (kammabhava) ภพในขั้นตอนนี้เกี่ยวพันกับการทำกรรม เมื่อมีการทำกรรม นั้นหมายความว่า เราได้หว่านเมล็ดพันธุ์ของการเกิดใหม่ หรือ สิ่งที่ต้องเผชิญในอนาคตเอาไว้ และ ๒) กระบวนการเกิดใหม่ (the rebirth process) เรียกว่า อุปัตติภพ (upapattibhava) ภพในขั้นตอนนี้จะเห็นได้จากการที่เราได้รับผลของกรรมในอดีตและเผชิญความรู้สึกภายในเมื่อนึกถึงกรรมที่ทำไว้ในอดีต^{๘๗} ส่วนฐานิสสรภิกขุมองความเกี่ยวข้องระหว่างกรรมภพและอุปัตติภพนี้ว่า กรรมภพเป็นกระบวนการที่จิตสร้างความรู้สึกของสถานที่ทางจิตวิทยาในสภาพของภพขึ้นในตัวเองในชีวิตนี้ส่วนอุปัตติภพเป็นกระบวนการที่สร้างสถานที่เพื่อตัวเองในโลกอื่นหลังความตาย^{๘๘}

นอกจากนี้แล้ว ปิยะ ตาน (Piya Tan) ยังตั้งข้อสังเกตไว้ว่า จุดเด่นอีกอย่างหนึ่งของพระสูตรทั้ง ๒ ก็คือ การที่พระสูตรได้เสนอวิธีการเกิดขึ้นของภพภูมิ ๓ ระดับ คือ ภพภูมิระดับต่ำ (Hina dhatu) ภพภูมิระดับกลาง (majjhima dhatu) และ ภพภูมิระดับละเอียด (paṇīṭadhatu) ซึ่งก็คือ กามภพ รูปภพ และอรูปภพตามลำดับ ๑) กามภพ หรือภพภูมิระดับต่ำ (kāma, dhātu) เป็นภพของสัตว์ที่มีความรู้สึกที่เกิดจากรูปร่างทางกายภาพบางอย่าง ถือเป็นภพภูมิที่ชั้นต่ำที่สุดในบรรดาภพภูมิ

^{๘๗} Piya Tan, **Bhava Sutta 1-2** : The Discourse on Existence 1 & 2 (Karma, rebirth and existence), [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://dharmafarer.googlepages.com> [๒๐ ตุลาคม ๒๕๕๗]

^{๘๘} Thanissaro Bhikkhu, **The Paradox of Becoming**. (Bangkok: Mahamakut Rajavidyalaya, 1982), p.7.

ทั้ง ๓ กามภพประกอบด้วยโลกมนุษย์ หรือ ดินแดนมนุษย์ (ส่วนนรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉานจัดอยู่ในภพภูมิต่ำเช่นกัน แต่แยกไว้ในส่วนของอบายภูมิ) และ กามาวจรสวรรค์ ๖ ชั้น ภพเหล่านี้จัดอยู่ในภพภูมิที่ต่ำเพราะเกี่ยวข้องกับความรู้สึกและมีจิตที่ทำงานผ่านประสาทสัมผัสทางกายที่มีเลือดเนื้อ ๓) รูปภพ หรือภพภูมิระดับกลาง (Rupa, dhatu) เป็นภพที่มีการดำรงอยู่อย่างมีปิตุสขในฉานมีรูปที่ผ่องใสละเอียดอ่อน เป็นสิ่งมีชีวิตที่ยังสมรรถนะในการมองเห็นและการได้ยิน แต่ความรู้สึกทางกายภาพอื่นๆ จะถูกระงับไปชั่วคราวในรูปฉาน ๔) สัตว์ในภพนี้เรียกว่า “พรหม (Brahmā)” หรือ “เทพระดับสูง” ซึ่งไม่มีความรู้สึกเหมือนสัตว์ในกามภพ เนื่องจากพรหมเหล่านี้ดื่มด่ำอยู่ในปิตุสข เพราะมีปิตุเป็นอาหาร เมื่อพรหมปรากฏขึ้นในความรู้สึกของกามภพ ก็จะต้องหลุดออกมาจากสภาวะของฉาน ๓) อรูปภพ หรือ ภพภูมิระดับละเอียด (arūpa, dhatu) เป็นภพของสิ่งมีชีวิตที่มีพลังงานบริสุทธิ์ ปราศจากรูปแบบทางกายภาพใดๆ เรียกว่า อรูปพรหม ดำรงอยู่ในอรูปภพด้วยชั้น ๔ อย่างคือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ อรูปพรหมเหล่านี้ไม่มีการข้องเกี่ยวกับความรู้สึกทางกามารมณ์ใดๆ^{๘๙}

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า ในปฐมภวสูตร พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า “วิญญาณ (consciousness)” ที่ดำรงมั่นในธาตุอย่างหยาบ ธาตุอย่างกลาง และธาตุอย่างประณีตว่าเป็นปัจจัยของการเกิดและสืบต่อเนื่องในภพใหม่ แต่ในทุติยภวสูตร พระองค์ใช้คำว่า “เจตนา (volition)” และ “ความปรารถนา (aspiration)” ที่ดำรงมั่นในธาตุอย่างหยาบ ธาตุอย่างกลาง และธาตุอย่างประณีตว่าเป็นปัจจัยของการเกิดและสืบต่อเนื่องในภพใหม่ กล่าวได้ว่า ในกระบวนการเกิดในภพใหม่ คำทั้ง ๓ คือ วิญญาณ เจตนาและปรารถนาเป็นคำที่ใช้แทนกันได้ (synonym) แต่กระนั้น คำเหล่านี้ก็ชี้ให้เห็นแง่มุมที่แตกต่างของกระบวนการทางจิตที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับการเกิดใหม่ (rebirth-linking) กล่าวคือ วิญญาณ (viññāṇa) ในที่นี้บ่งชี้สิ่งที่นักคิดทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า “ปฏิสนธิวิญญาณ (paṭisandhiviññāṇa หรือ rebirth consciousness)” หรืออีกนัยหนึ่ง ภาวะของปฏิสนธิวิญญาณอยู่ในสภาพของ “ภวังคจิต” ซึ่งตรงข้ามกับวิถิจิต จิตทั้งสองลักษณะนี้เกิดดับสืบเนื่องกันเป็นปกติในชีวิตของคนเรา ส่วนเจตนา (Volition) นั้นดังได้กล่าวแล้วว่าเป็นอีกชื่อเรียกหนึ่งของคำว่า “กรรม” เป็นเครื่องบ่งชี้ถึงการกระทำที่ประกอบด้วยความตั้งใจทั้งทางกาย วาจา และใจซึ่งถูกกระตุ้นโดยกิเลส คือ โลภะ โทสะ โมหะ การกระทำเช่นนี้จะก่อให้เกิดโดยที่รู้ตัวหรือไม่รู้ตัวก็ตาม เช่น การที่คนเราเคยชินกับการตั้งจิตปรารถนาที่จะเกิดในสวรรค์ ความคิดความปรารถนานี้จะเป็นแรงหนุนส่งเข้าไปในจิตใต้สำนึกเป็นแนวโน้มที่แฝงอยู่หรือเป็นกรรมที่คั่นชิน จึงมีความเป็นไปได้ที่ในขณะที่กำลังจะตาย กรรมนี้จะผุดขึ้นพร้อมกับจิตจิตรและนำไปสู่การถือปฏิสนธิในเทวสถานดังความปรารถนา ตรงกันข้ามในทาง

^{๘๙} Piya Tan, **Bhava Sutta 1-2** : The Discourse on Existence 1 & 2 (Karma, rebirth and existence), [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://dharmafarer.googlepages.com> [๒๐ ตุลาคม ๒๕๕๗]

กลับกัน (๑) ถ้าคนเราใช้ชีวิตไปตามสัญชาตญาณเหมือนสัตว์เดรัจฉานที่มักถูกขบขันด้วยอวิชา (ความไม่รู้) ความกลัว ความต้องการทางเพศ หรือการใช้ความรุนแรง ก็มีแนวโน้มที่พฤติกรรมนั้นจะนำไปสู่การเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน (๒) ถ้าคนเรามีพฤติกรรมเหมือนอสุรกาย กล่าวคือ การสะสมสิ่งของต่างๆ เอาไว้ การใช้คนอื่น ความบ้าอำนาจอำนาจ ชอบทำการล่วงละเมิด บีบบังคับหรือข่มเหงรังแกผู้อื่น ก็มีแนวโน้มที่การกระทำนั้นจะนำไปสู่การเกิดใหม่เป็นอสุรกาย (๓) ถ้าคนเรามีนิสัยคล้ายเปรต คือ มีอาการทางประสาทที่ผิดปกติ มีการเสพสิ่งเสพติด เช่น เสพติดสิ่งมีเงินเมา หรือ ติดเล่นการพนัน ก็มีแนวโน้มที่กรรมนั้นจะนำไปสู่การเกิดใหม่เป็นเปรต (๔) ถ้าคนเราใช้ชีวิตเหมือนสัตว์ที่เกิดในนรก คือ การชอบใช้ความรุนแรง ทำร้ายและทำการฆ่าอย่างต่อเนื่อง ก็มีแนวโน้มที่พฤติกรรมนั้นจะนำไปสู่เกิดใหม่ในนรก (๕) ถ้าคนเราเป็นคนมีการประพฤติดนเหมือนเทวดา คือ การใช้ชีวิตด้วยการสมาทานคุณธรรมของเทวดา ชอบการทำบุญ จิตใจดี มีคุณธรรม ศีลธรรม และมีใจที่สงบ ก็มีแนวโน้มที่พฤติกรรมที่ดีงามนั้นจะนำไปสู่การเกิดใหม่เป็นเทวดา (๖) กล่าวในระดับสูงเหนือกว่าที่กล่าวมา ถ้าคนเราดำเนินชีวิตที่ดี มีคุณธรรม มีการบำเพ็ญกุศล มีการพัฒนาจิตให้มีความสงบ มีสติและมีปัญญา ก็มีแนวโน้มที่จะทำตนให้หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์

แนวคิดเรื่องภพในพุทธศาสนาสูตรนี้สอดคล้องกับข้อความในสังขารูปัตติสูตรที่กล่าวถึงแรงความปรารถนาไปสู่การเกิดขึ้นของภพในระดับเจตนาหรือสังขารขึ้นภายในระบบความคิดตั้งข้อความว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธาประกอบด้วยศีล ประกอบด้วย สุตะ ประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญาภิกษุนั้นมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า ‘โอหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับชาติตมมหาศาล’ เธอตั้งจิตนั้น อธิษฐานจิตนั้น เจริญจิตนั้นสังขารและวิหารธรรม เหล่านั้นอันเธอเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในชาติตมมหาศาลนั้นได้ ภิกษุทั้งหลาย มรรคนี้ ปฏิปทานี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในชาติตมมหาศาลนั้น...พราหมณ์มหาศาล....เธอตั้งจิตนั้น อธิษฐานจิตนั้น เจริญจิตนั้น สังขารและวิหารธรรมเหล่านั้นอันเธอเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในคหบดีมหาศาลนั้นได้ ภิกษุทั้งหลาย มรรคนี้ ปฏิปทานี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในคหบดีมหาศาลนั้น....เราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพชั้นจาตุมหาราช’ เธอตั้งจิตนั้น อธิษฐานจิตนั้น เจริญจิตนั้น สังขารและวิหารธรรมเหล่านั้นอันเธอเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในเทพชั้นจาตุมหาราชนั้นได้

ภิกษุทั้งหลาย มรรคนี้ ปฏิปทานี้เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในเทพชั้น จาตุมหาราชนั้น....เทพชั้นดาวดึงส์ ฯลฯ เทพชั้นยามา ฯลฯ เทพชั้นดุสิต ฯลฯ เทพชั้นนิมมานรดี ฯลฯ หรือเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดีมีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขมาก’ ภิกษุนั้นมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า ‘โอหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงถึงความ เป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพ ฯลฯ ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี’

เธอดังจิตนั้น อธิษฐานจิตนั้น เจริญจิตนั้นสังฆารและวิหารธรรมเหล่านั้นอันเธอเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในเทพ ฯลฯ ชั้นปรินิมิตตวสวัตตินั้นได้ ภิกษุทั้งหลาย มรรคนี้ ปฏิปทานี้เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในเทพชั้นดาวดึงส์ ฯลฯ ปรินิมิตตวสวัตตินั้น....พรหม ฯลฯ นวสัณญานาสัณญายตนภูมิ..เธอดังจิตนั้น อธิษฐานจิตนั้น เจริญจิตนั้นสังฆารและวิหารธรรมเหล่านั้นอันเธอเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในเทพ ฯลฯ ผู้เข้าถึงเนวสัณญานาสัณญายตนภูมินั้นได้ ภิกษุทั้งหลาย มรรคนี้ ปฏิปทานี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในเทพ ฯลฯ ผู้เข้าถึงเนวสัณญานาสัณญายตนภูมินั้น

อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธาประกอบด้วยศีล ประกอบด้วย สุตะ ประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญาภิกษุนั้นมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า ‘โอหนอ เพราะอาสวะสิ้นไป เราพึงทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน’ เพราะอาสวะสิ้นไป ภิกษุนั้นจึงทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบันได้ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้ย่อมไม่เกิดในภพไหนๆ อีก”^{๙๐}

๓.๔.๒.๔ นัยสำคัญของแนวคิดเรื่องภพเชิงกระบวนการทางจิต

๓.๔.๒.๔.๑ กระบวนการของภพทางจิต

พระสูตรทั้ง ๒ กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า เป็นปัจจัยสำคัญของการเกิดในภพทั้ง ๓ สิ่งนี้ คือ กรรม อรรถกถาอธิบายว่า ได้แก่ กรรมที่แผ่ผลจากกามธาตุ และหมายถึงกรรมที่เป็น กุศลและอกุศล พระบาลีในพระสูตรนี้แสดงทัศนะเรื่องภพในพระพุทธศาสนาในระดับที่ละเอียดลึกซึ้ง อย่างน่าสนใจ เราจะเห็นว่า การกระทำของมนุษย์เป็นเครื่องบังวิบากที่จะได้รับหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าการกระทำเป็นสิ่งที่เชื่อมโยงอยู่กับผลที่จะได้รับ และการกระทำนั้นเองที่ทำให้ภพทั้ง ๓ ปรากฏขึ้น พระพุทธศาสนาจึงจำแนกกรรมหรือการกระทำออกเป็น ๓ ระดับเช่นเดียวกับภพ คือ ๑) กรรมที่เกี่ยวข้องกับความดีและความชั่วระดับต่ำนำไปสู่การได้รับผลในกามภพ ๒) กรรมที่เกี่ยวข้องกับความดีระดับกลางนำไปสู่การได้รับผลในรูปภพ และ ๓) กรรมที่เกี่ยวข้องกับความดีระดับสูงนำไปสู่การได้รับผลในอรุณภพ นั่นหมายความว่า กรรมหรือการกระทำของมนุษย์นอกจากจะสามารถประเมินค่าว่าเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วในทางจริยศาสตร์ได้แล้ว ยังสามารถนำมาใช้ในการประเมินผลที่จะได้รับในเชิงอภิปรายญาได้ด้วย ฐานิสสรโรภิกขุเสนอแนวคิดเกี่ยวกับ ๒ ลักษณะนี้ไว้อย่างน่าสนใจว่า ภพทั้ง ๒ นี้เป็นรูปแบบคู่ขนานในกันและกัน เราสามารถรู้วิถีทางที่จิตค้นหาสถานที่ที่จะไปเกิดใหม่จากการพิจารณาคุณสมบัติที่ปรับเปลี่ยนจากภพนี้ไปสู่ภพอื่นๆ ได้ที่นี้และเดี๋ยวนี้^{๙๑}

^{๙๐} ม.อุปรี. (ไทย) ๑๔/๑๖๐-๑๗๕/๒๐๘-๒๑๔.

^{๙๑} Thanissaro Bhikkhu, *The Paradox of Becoming*. (Bangkok: Mahamakut Rajavidyalaya, 1982), p. 7.

ตามนัยการอธิบายของอรรถกถา กรรมที่ดีและไม่ดีถูกนำไปเปรียบกับเนื่อในฐานะเป็น ที่อกแห่งชั้นธวับา^{๙๒} หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า กรรมเป็นตัวกำหนดภพที่รองรับชั้นที่ก่อเกิด และยังเป็นตัวกำหนดคุณภาพของชั้นธวับาชั้นนั้นด้วย วิญญาณที่มีอภิสังขารเป็นปัจจัยที่เกิดพร้อมกัน ถูกนำไปเปรียบกับพืชเพราะเป็นเหตุงอกขึ้นบนเนื่อในคือกรรม^{๙๓} ส่วนต้นหาถูกเปรียบกับยางในเมล็ด พืชเพราะสงเคราะห์และเพิ่มพูน^{๙๔} หมายความว่า ต้นหาอยู่ในฐานะเป็นเชื้อที่ซ่อนอยู่ภายในวิญญาณ และเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้วิญญาณเกิดและเจริญงอกงามขึ้นในภพนั้นๆ ได้ น่าสังเกตด้วยว่า ตาม แนวคิดในพระสูตรทั้ง ๒ นี้ ในวิญญาณของสัตว์ทั้งหลายมีอวิชชาเป็นเครื่องกัน มีต้นหาเป็นเครื่องผูก ตั้งอยู่แล้วด้วยธาตุชั้นหยาบ (กามธาตุ) ตั้งอยู่แล้วด้วยธาตุชั้นกลาง (รูปธาตุ) ตั้งอยู่แล้วด้วยธาตุชั้น ประณีต (อรูปธาตุ) และด้วยวิญญาณที่ตั้งอยู่ด้วยกามธาตุ รูปธาตุ และอรูปธาตุนี้ทำให้เกิดขึ้นใน ภพใหม่คือ กามภพ รูปภพ และอรูปภพต่อไป ในทศยถาสสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสข้อความไว้คล้ายกัน กับปฐมภวสูตร แต่มีข้อความเพิ่มเติมเข้ามาว่า “กรรมเหมือนเนื่อใน วิญญาณเหมือนเมล็ดพืช และต้นหา เหมือนยางในเมล็ดพืช เจตนาแน่นแน่ว ความปรารถนาดำรงมั่นอยู่ได้เพราะธาตุอย่างหยาบ อย่างกลาง และอย่างละเอียดของสัตว์ที่มีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้นมี ต้นหาเป็นเครื่องผูกใจทำให้วิญญาณมีการ เกิดในกามภพ รูปภพและอรูปภพต่อไป”^{๙๕}

ในทัศนะของพระพุทธศาสนา ภพเกี่ยวเนื่องกับต้นหาและอุปาทาน แต่ต้นหาและ อุปาทานไม่ได้แสดงตัวในระดับเดียว แต่ยังแสดงตัวในลักษณะที่หยาบและละเอียด ทำให้ภพของสัตว์ มีลักษณะหยาบและละเอียดตามไปด้วย ซึ่งพระพุทธศาสนาได้จำแนกภพออกเป็น ๓ ระดับที่ลดหลั่น ในระดับต่ำไปถึงสูงระดับสูงตามสภาพการปรากฏของต้นหาอุปาทาน ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ที่ แสดงว่า การเกิดขึ้นแห่งภพทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพเป็นสิ่งเดียวกันกับความเกิดขึ้นของ อุปาทาน ในทางตรงข้าม การดับภพ/ความดับไม่เหลือแห่งภพก็มีได้เพราะความดับไม่เหลือแห่ง อุปาทาน และทางชี้ด้วยว่า มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั้นเองเป็นปฏิบัติให้ถึงความ ดับไม่เหลือแห่งภพ ได้แก่ ความเห็นชอบ ความดำริชอบการพูดจาชอบ การทำกรงานชอบ การเลี้ยง ชีวิตชอบความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ^{๙๖}

ในทัศนะของผู้วิจัย อุปาทานในพุทธพจน์นี้เป็นนามธรรมที่ก่อ (เป็นปัจจัย) ให้เกิดภพ เราได้ทราบแล้วว่า คำสอนเรื่องภพในพระพุทธศาสนานั้นแสดงให้เห็นภพใน ๒ ลักษณะคือ ๑) ภพทั้ง ๓๑ ภพภูมิที่จำแนกตามโครงสร้างเชิงจักรวาลวิทยา ผู้วิจัยจะเรียกภพในลักษณะนี้ว่า “ภพทาง

^{๙๒} อัง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๗๗/๑๙๑. อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๗๗/๑๒๗.

^{๙๓} อัง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๗๗/๑๙๑. อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๗๗/๑๒๗.

^{๙๔} อัง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๗๗/๑๙๑. อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๗๗/๑๒๗.

^{๙๕} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๗๘/๓๐๑-๓๐๒.

^{๙๖} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๖๒/๒๕๕-๒๕๖.

กายภาพ” ๒) ภาพทางจิตใจซึ่ง หมายถึง ความติดยึดในชั้นห้ำด้วยอำนาจตัณหาซึ่งแบ่งไปตามภพได้ ๓๑ ภพภูมิ ผู้วิจัยจะเรียกภพในลักษณะนี้ว่า “ภาพทางนามธรรม” ภาพในพุทธพจน์นี้มีความหมายครอบคลุมทั้งภาพทางนามธรรมและภาพทางกายภาพซึ่งภพทั้งสองลักษณะนี้พระพุทธร่องค์ชี้ว่าเกิดและดับได้ตามปัจจัย ในสาระสำคัญ เราสามารถจัดแบ่งคำสอนในพุทธพจน์นี้ออกเป็น ๔ ตอน กล่าวคือ ตอนที่ ๑ แสดงภพ ๓ คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ ตอนที่ ๒ แสดงความเกิดขึ้นของภพว่าเกิดจากปัจจัยคืออุปาทาน ตอนที่ ๓ แสดงให้เห็นว่า ภพนั้นสามารถดับได้ด้วยการดับอุปาทาน ตอนที่ ๔ แสดงวิธีการดับภพ คือ มรรคมืองค์แปด

ตามพุทธพจน์นี้ เราอาจตีความได้ว่า ภาพทั้ง ๓ ที่จำแนกออกเป็น ๓๑ ภพภูมิตามโครงสร้างเชิงจักรวาลวิทยานั้นเกิดจากอุปาทานซึ่งเกิดจากตัณหาตามรายละเอียดที่แสดงไว้ในคำสอนเรื่องปฏิจจนสมุบาท ประเด็นที่น่าสนใจก็คือ หากคำสอนเรื่องภพถูกตีความในเชิงนามธรรมอย่างเดียว เราก็สามารถทำความเข้าใจการอธิบายการเกิดขึ้นของนามธรรมมาจากปัจจัยคืออุปาทานซึ่งเป็นนามธรรมได้โดยง่าย แต่ก็เป็นที่ยึดเหนี่ยวว่า การที่พระพุทธร่องค์เสนอภพภูมิทั้ง ๓๑ นั้นตามโครงสร้างเชิงจักรวาลวิทยาซึ่งบ่งชี้ว่าแนวคิดเรื่องภพนั้นสามารถอธิบายในทางกายภาพได้ด้วย แต่ทั้งภาพทางนามธรรมและภาพทางกายภาพมีความเกี่ยวข้องกันโดยที่ภาพทางนามธรรม ก็คือ อุปาทานซึ่งเกิดขึ้นภายในจิตใจที่เป็นนามธรรมก่อนและเป็นปัจจัยแก่การเกิดในภาพทางกายภาพต่อไป

๓.๔.๒.๓.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างกรรมกับภพ

จากพุทธพจน์ในปฐมภวสูตรที่แสดงทัศนะเรื่องภพในพระพุทธร่องค์ชี้ว่าระดับที่ละเอียดลึกซึ้ง เราจะเห็นว่า การกระทำของมนุษย์เป็นเครื่องบ่งชี้ว่าภพที่จะได้รับหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าการกระทำเป็นสิ่งที่เชื่อมโยงอยู่กับผลที่จะได้รับ และการกระทำนั้นเองที่ทำให้ภพทั้ง ๓ ปรากฏขึ้น พระพุทธร่องค์ชี้ว่าจำแนกกรรมหรือการกระทำออกเป็น ๓ ระดับเช่นเดียวกับภพ คือ ๑) กรรมที่เกี่ยวข้องกับความดีและความชั่วระดับต่ำนำไปสู่การได้รับผลในกามภพ ๒) กรรมที่เกี่ยวข้องกับความดีระดับกลางนำไปสู่การได้รับผลในรูปภพ และ ๓) กรรมที่เกี่ยวข้องกับความดีระดับสูงนำไปสู่การได้รับผลในอรุภพ นั้นหมายความว่า กรรมหรือการกระทำของมนุษย์นอกจากจะสามารถประเมินค่าว่าเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วในทางจริยศาสตร์ได้แล้ว ยังสามารถนำมาใช้ในการประเมินผลที่จะได้รับในเชิงอภิปรายได้ด้วย ตามนัยการอธิบายของอรรถกถา กรรมที่ดีและไม่ดีถูกนำไปเปรียบเทียบกับเนื้อนาในฐานะเป็นทั้งอกแห่งชั้นวิบาก^{๙๗} หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า กรรมเป็นตัวกำหนดภพที่รองรับชั้นที่จะถือกำเนิดและยังเป็นตัวกำหนดคุณภาพของชั้นวิบากนั้นด้วย วิญญาณที่มีอภิสังขารเป็นปัจจัยที่เกิดพร้อมกันถูกนำไปเปรียบเทียบกับพีชเพราะเป็นเหตุงอกขึ้นบนเนื้อนาคือกรรม^{๙๘} ส่วน

^{๙๗} อัง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๗๗/๑๔๑, อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๗๗/๑๒๗.

^{๙๘} อัง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๗๗/๑๔๑, อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๗๗/๑๒๗.

ตัณหาถูกเปรียบกับยางในเมล็ดพืชเพราะสงเคราะห์และเพิ่มพูน^{๙๙} หมายความว่า ตัณหาอยู่ในฐานะเป็นเชื้อที่ซ่อนอยู่ภายในวิญญาณและเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้วิญญาณเกิดและเจริญงอกงามขึ้นในภพนั้นๆ ได้ น่าสังเกตด้วยว่า ตามแนวคิดในพุทธพจน์นี้ ในวิญญาณของสัตว์ทั้งหลายมีอริชาเป็นเครื่องกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูกตั้งอยู่แล้วด้วยธาตุชั้นทรม (กามธาตุ) ตั้งอยู่แล้วด้วยธาตุชั้นกลาง (รูปธาตุ) ตั้งอยู่แล้วด้วยธาตุชั้นประณีต (อรุธาตุ) และด้วยวิญญาณที่ตั้งอยู่ด้วยกามธาตุ รูปธาตุ และอรุธาตุนี้ ทำให้มีการเกิดขึ้นในภพใหม่คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพต่อไป

ในทศยภาสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสข้อความไว้คล้ายกันกับปฐมภพสูตร แต่มีความเพิ่มเข้ามาว่า “กรรมเหมือนเนื้อมา วิญญาณเหมือนเมล็ดพืช และตัณหาเหมือนยางในเมล็ดพืช เจตนาแน่นแน ความปรารถนาดำรงมั่นอยู่ได้เพราะธาตุอย่างหยาบ อย่างกลางและอย่างละเอียดของสัตว์ที่มีอริชาเป็นเครื่องปิดกั้นมี ตัณหาเป็นเครื่องผูกใจทำให้วิญญาณมีการเกิดในกามภพ รูปภพและอรุภพต่อไป”^{๑๐๐}

๓.๔.๒.๓.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างตัณหากับภพ

พระพุทธศาสนามองว่า ชีวิตของสัตว์ในรูปแบบต่างๆ ล้วนเกี่ยวข้องกับภาวะหรือ ภพ จึงถูกขับเคลื่อนด้วยตัณหา ๓ อย่างคือ กามตัณหา^{๑๐๑} ความอยากได้ อยากมี ภพตัณหา^{๑๐๒} ความอยากเป็น วิภพตัณหา^{๑๐๓} ความอยากไม่มีไม่เป็น หรือความปรารถนาต้องการที่จะหลุดพ้นไปจากสภาพที่เป็นอยู่ ในพระสูตร มีข้อความแสดงตัณหาและที่ตั้งที่เกิดของตัณหาไว้ว่า

ตัณหานี้เป็นเหตุเกิดขึ้นในภพใหม่ สหจรตด้วยความกำหนดยินดี เป็นเหตุ เพลิดเพลินในอารมณ์นั้นๆ คือ กามตัณหา ภพตัณหา และวิภพตัณหา ตัณหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดที่ที่เกิดที่ปิยรูปสาตรูป^{๑๐๔} เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ปิยรูปสาตรูป ปิยรูปสาตรูป คือ จักขุเป็นปิยรูปสาตรูป โสตะเป็นปิยรูปสาตรูป ฆานะเป็นปิยรูปสาตรูป ชิวหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก กายเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก มโนเป็นปิยรูปสาตรูป ในโลก...รูปเป็นปิยรูปสาตรูป เสียงเป็นปิยรูปสาตรูป กลิ่นเป็นปิยรูป

^{๙๙} อัง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๗๗/๑๔๑, อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๗๗/๑๒๗.

^{๑๐๐} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๗๘/๓๐๑-๓๐๒.

^{๑๐๑} กามตัณหา หมายถึงราคะที่มีกามคุณ ๕ เป็นอารมณ์ ; ที.ปา.อ. ๓๐๕/๑๘๒, ที.ปา.ฎีกา ๓๐๕/๒๓๕.

^{๑๐๒} ภพตัณหา หมายถึงราคะในรูปภพและอรุภพ ราคะอันสหจรตด้วยสัสสตทัญญู หรือความปรารถนาภพ ; ที.ปา.อ. ๓๐๕/๑๘๒)

^{๑๐๓} วิภพตัณหา หมายถึงราคะที่สหจรตด้วยอุจเฉททัญญู ; ที.ปา.อ. ๓๐๕/๑๘๒.

^{๑๐๔} ปิยรูปสาตรูป หมายถึงสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจ เป็นส่วนอิฏฐารมณ์ที่เป็นเหตุให้เกิดตัณหา ; อภิ. วิ.อ. ๒๐๓/ ๑๑๔-๑๒๐.

สาตรูป รสเป็นปียรูปสาตรูป โภฏฐัพพะเป็นปียรูปสาตรูป ธรรมารมณเป็นปียรูปสาตรูป ในโลก^{๑๐๕}

จะเห็นว่า ตัณหาทั้ง ๓ แสดงตัวออกมาเป็นความอยากเหมือนกัน แต่ความอยากแสดงตัวออกมาใน ๓ รูปแบบ กล่าวคือ กามตัณหาแสดงตัวเมื่อประสบกับกามคุณ มีรูป เป็นต้นที่น่าปรารถนา ภวตัณหาแสดงตัวชัดเจนเมื่อประสบกับสภาพที่น่าปรารถนาที่จะช่วยเสริมเติมเต็มความรู้สึกรักของตัวตนเพิ่มขึ้น วิภวตัณหาแสดงตัวเมื่อเบื่อหน่ายสภาพที่ตนมีอยู่เป็นอยู่ แต่กามคุณ หรือสภาพที่ตัวเองเป็นอยู่นั้นไม่เที่ยง อยู่ในกระแสความเปลี่ยนแปลง บังคับบัญชาไม่ได้ เมื่อต้องพรากจากกามคุณที่ชอบใจ หรือได้สิ่งที่ไม่ชอบใจ เช่น ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ก็เกิดความทุกข์ขึ้น เราจะเห็นภาวะของความทุกข์จากแปรปรวนของกามคุณจากข้อความในพระสูตรที่ว่า “เมื่อไม่มีสิ่งภายนอกที่เคยมี บุคคลนั้นย่อมเศร้าโศก ละเหี่ยวใจ พิโรธำพัน ร้องไห้สะอึกสะอื้น ถึงความมิดมนเมื่อไม่มีสิ่งภายนอก ความสะอึกสะอื้นได้ด้วยอาการอย่างนี้”^{๑๐๖} หรือความทุกข์ ความเศร้าโศก เสียใจเมื่อต้องพรากจากสิ่งที่เคยยึดถือดังข้อความว่า “เมื่อได้ยินพระพุทธเจ้าหรือสาวกของพระพุทธเจ้าแสดงธรรมเพื่อถอนทิฏฐิ ถอนความยึดมั่นและอนุสัยกิเลสทั้งปวง เพื่อระงับสังขารทั้งปวง เพื่อสลัดทิ้งอุปธิทั้งปวง เพื่อความสิ้นตัณหา เพื่อคลายความกำหนัด เพื่อความดับสนิท และเพื่อนิพพาน” การได้ฟังคำสอนเพื่อให้ปล่อยวางความยึดมั่นในสิ่งทั้งปวงนั้นทำให้เขาเกิดความคิดว่า เขาจักขาดสูญไป ไม่ได้เป็นสิ่งที่เขาเคยเป็น เมื่อมีความคิดเห็นเช่นนี้ ย่อมเกิดความเศร้าโศก ละเหี่ยวใจ พิโรธำพัน ร้องไห้สะอึกสะอื้น ถึงความมิดมนเมื่อไม่มีสิ่งภายใน^{๑๐๗}

จากพุทธพจน์ที่กล่าวมาจะเห็นว่า กระบวนการทำงานภายในระบบความคิดของปุถุชนไม่ได้เป็นอิสระจากความรู้สึกของความยึดถือว่า “เรามี เราเป็น” ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของ “ภพ” ในระบบความคิด และความรู้สึกนี้เป็นปัจจัยของการเกิดในภพชาติต่อไปตามคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท เราจะเห็นพุทธพจน์ที่อธิบายเรื่องนี้ในพระสูตรว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสอยู่ว่า “เครื่องนำไปสู่ภพ เครื่องนำไปสู่ภพ” ดังนี้ ก็เครื่องนำไปสู่ภพ เป็นอย่างไร พระเจ้าข้า ! และความดับไม่เหลือของเครื่องนำไปสู่ภพนั้น เป็นอย่างไรเล่า พระเจ้าข้า

ราธะ ฉันทะ (ความพอใจ) กัตติ รากะ (ความกำหนัด) กัตติ นันทิ (ความเพลิน) กัตติ ตัณหา (ความอยาก) กัตติ อุปายะ (กิเลสเป็นเหตุเข้าไปสู่ภพ) และอุปาทาน (ความถึอมั่นด้วยอำนาจกิเลส) อันเป็นเครื่องตั้งทับ เครื่องเข้าไปอาศัย และเครื่องนอนเนื่องแห่งจิตกัตติใดๆ ในรูป ใน

^{๑๐๕} ที.ม. ๑๐/๔๐๐/๓๒๙.

^{๑๐๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๒/๒๕๘.

^{๑๐๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๒/๒๕๘.

เวทนา ในสัญญา ในสังขารทั้งหลาย และในวิญญาน กิเลสเหล่านี้ นี้เราเรียกว่า ‘เครื่องนำไปสู่ภพ’^{๑๐๘}

พุทธพจน์นี้ชี้ว่า ความพอใจ (ฉันทะ) ความกำหนด (ราคะ) ความเพติดเพลิน (นันทิ) ความอยาก (ตัณหา) ความหมายมั่น (อุบายะ) ความยึดมั่น (อุปาทาน) ในขันธ ๕ ประการ จัดเป็นกิเลสที่นำไปสู่ภพ หากกล่าวในเชิงความเป็นเหตุปัจจัย เราจะเห็นว่า กิเลสเหล่านี้เป็นสมุทัยที่ทำให้ทุกข์เกิด การที่นักคิดบางท่านปฏิเสธภพ เพราะมองว่า ตัณหาทำให้เกิดทุกข์ ตัณหาไม่ได้ทำให้เกิดภพ แต่หากกล่าวตามคำสอนในพระพุทธศาสนา การแยกความทุกข์ออกจากภพเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ เพราะมีภพจึงมีความทุกข์ ถ้าไม่มีภพ ก็ไม่มีทุกข์^{๑๐๙} ตัณหากับภพไม่ใช่อันเดียวกัน แต่ก็เกี่ยวข้องกันอย่างใกล้ชิดเพราะจะเห็นว่า ตัณหาเนื่องอยู่กับความรู้สึกด้วยความยึดมั่นว่าเรามี เราเป็น (ตัวเรา/ของเรา) และตัณหานั้นเป็นปัจจัยที่จะนำไปสู่การเกิดในภพต่อไปด้วย ในพระสูตร เราจะพบข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสเน้นย้ำให้เห็นอาการความเป็นไปของกระบวนการที่นำไปสู่ภพไว้อย่างชัดเจน ดังข้อความในเจตนาสูตร^{๑๑๐} ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าบุคคลย่อมคิดถึงสิ่งใดอยู่ ย่อมดำริถึงสิ่งใดอยู่ และย่อมมีจิตฝังลงไปในเรื่องใดอยู่ สิ่งนั้นย่อมเป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาน เมื่ออารมณ์ มีอยู่ ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาน ย่อมมี เมื่อวิญญานนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญองกามแล้ว ความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ย่อมมีเมื่อความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป มีอยู่ชาติขรามณะโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าบุคคลย่อมไม่คิดถึงสิ่งใด ย่อมไม่ดำริถึงสิ่งใด แต่เขายังมีจิตฝังลงไปในเรื่องใดอยู่ สิ่งนั้นย่อมเป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาน เมื่ออารมณ์ มีอยู่ ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญานย่อมมี เมื่อวิญญานนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญองกามแล้วความเกิดขึ้นแห่ง ภพใหม่ต่อไป ย่อมมี เมื่อความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ชาติขรามณะโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส อุปายาสทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นครบถ้วน ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย ก็ ถ้าว่า บุคคลย่อมไม่คิดถึงสิ่งใดด้วย ย่อมไม่ดำริถึงสิ่งใดด้วย และย่อมไม่มีจิตฝังลงไปในเรื่องใดด้วย ในกาลใด ในกาลนั้น สิ่งนั้น ย่อมไม่เป็นอารมณ์เพื่อการตั้งอยู่แห่ง

^{๑๐๘} ส.ป. (ไทย) ๑๗/๑๖๒/๒๕๕-๒๕๖.

^{๑๐๙} ตามคำสอนเรื่องปัจจุสมุปบาท เราจะพบว่า เมื่อมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เมื่อมีชาติเป็นปัจจัย ความทุกข์อื่นๆ ที่พ่วงมากับชาติก็ทยอยเกิดขึ้นตามมา โดยนัยนี้ เราจึงเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า ความดับภพ ในความหมายของคำว่า ความดับทุกข์ และยังทรงใช้คำว่า “ความดับโลก” ด้วย ซึ่งมีนัยของความดับทุกข์เช่นกัน.

^{๑๑๐} ดูพุทธเจตนาสูตร และตติยเจตนาสูตร ประกอบด้วย.

วิญญาณได้เลย เมื่ออารมณ์ไม่มีความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมไม่มี เมื่อวิญญาณนั้นไม่ตั้งขึ้นเฉพาะ ไม่เจริญงอกงามแล้ว ความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี เมื่อความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ไม่มีชาติขรามณะโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้นความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้แล^{๑๑๑}

แนวคิดเกี่ยวกับภพในพระสูตรนี้สามารถแบ่งออกได้ ๓ ตอน คือ ๑) อาศัยความคิด ความดำริ และความมีจิตจดจ่อลงไปในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง สิ่งนั้นจะเป็นอารมณ์เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ อารมณ์เช่นนี้จะทำให้เกิดความตั้งขึ้นแห่งวิญญาณ เมื่อวิญญาณตั้งขึ้นและเจริญงอกงามแล้ว จะนำไปสู่การเกิดขึ้นของภพใหม่ต่อไป และความทุกข์อื่นๆ ก็เกิดขึ้นตามมา ๒) ไม่มีความคิด ไม่มีความดำริถึงสิ่งใด แต่มีจิตจดจ่อลงไปในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง สิ่งนั้นจะเป็นอารมณ์เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ และอารมณ์นั้นก่อผลให้เกิดความตั้งขึ้นแห่งวิญญาณ เมื่อวิญญาณนั้น ตั้งขึ้นและเจริญงอกงาม ก็จะนำไปสู่ความเกิดขึ้นของภพใหม่ต่อไป และความทุกข์อื่นๆ ก็เกิดขึ้นตามมา ๓) เมื่อไม่มีการคิด ไม่มีการดำริ และไม่มีจิตจดจ่อลงไปในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง สิ่งนั้นเป็นอารมณ์เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณไม่ได้ เมื่อไม่มีอารมณ์ที่เป็นเชื้อของความตั้งขึ้นแห่งวิญญาณ เมื่อวิญญาณนั้นก็ตั้งขึ้นและเจริญงอกงามไม่ได้ การเกิดขึ้นของภพใหม่ต่อไปก็มิได้ ความทุกข์ทั้งหลายก็ดับไปด้วย

นัยของคำสอนในพระสูตรนี้แสดงให้เห็นชัดเจนว่า ตามข้อความตอนที่ ๑) และ ๒) ความคิด ความดำริและความมีจิตจดจ่อในอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งด้วยอำนาจต้นเหตุอุปาทานเป็นปัจจัยสำคัญของการเกิดในภพใหม่ ซึ่งเป็นไปตามปฏิจกสมุปบาทสายเกิดทุกข์ (สมุทวาร) ส่วนข้อความตอนที่ ๓) แสดงปฏิจกสมุปบาทสายดับทุกข์ (นิโรธวาร)

ในกระบวนการเกิดของภพที่เนื่องด้วยอุปาทาน เราจะเห็นข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้ว่า

วิจจะ เราย่อมบัญญัติความบังเกิดขึ้นสำหรับสัตว์ผู้ที่ยังมีอุปาทานอยู่ ไม่ใช่สำหรับสัตว์ผู้ที่ไม่มียุปาทาน เปรียบเหมือนไฟที่มีเชื้อ ย่อมโพล่งขึ้นได้ ถ้าไม่มีเชื้อ ก็โพล่งขึ้นไม่ได้ วิจจะ สมัยใด เปลวไฟถูกลมพัดหลุดปลิวไปไกล เราย่อมบัญญัติเปลวไฟนั้นว่ามีลมหนุนแหละเป็นเชื้อ เพราะว่า สมัยนั้น ลมย่อมเป็นเชื้อของเปลวไฟนั้น สมัยใด สัตว์ทอดทิ้งกายนี้และยังไม่เข้าถึงด้วยกายอื่น เรากล่าวสัตว์นี้ว่ามีต้นหานั้นแหละเป็นเชื้อ เพราะว่า สมัยนั้น ต้นหายุ่อมเป็นเชื้อของสัตว์นั้น.^{๑๑๒}

เมื่อพิจารณาบริบทของพุทธพจน์นี้จะเห็นว่า วิจณโคตรปริพาชกตั้งข้อสงสัยเรื่องการพยากรณ์การเกิดในภพภูมิต่างๆ ของบรรดาเจ้าลัทธิทั้งหลายรวมทั้งพระพุทธเจ้าด้วยจึงทูลถามว่า

^{๑๑๑} ส.นิทาน. (ไทย) ๑๖/๓๘/๗๙-๘๐.

^{๑๑๒} ส. สฬา. (ไทย) ๑๘/๔๑๘/๔๙๑-๔๙๒.

พระพุทธองค์รู้อย่างไรเกี่ยวกับการเกิดและการไม่เกิดของพระสาวกทั้งหลาย ซึ่งน่าสังเกตว่า พระพุทธเจ้าตรัสการเกิดว่าเป็นเรื่องของอุปาทาน และการไม่เกิดเป็นเรื่องของ การไม่มีอุปาทาน โดยทรงเปรียบกับเปลวไฟที่โพล่งขึ้นกับที่ก็ดี ถูกลมพัดปลิวไปในอากาศก็ดูว่ามีเชื้อเป็นปัจจัย เปลวไฟที่โพล่งอยู่กับที่นั่นมีเชื้อทำให้เกิด ส่วนเปลวไฟที่ถูกลมพัดปลิวไปนั้นมีลมเป็นเชื้อ ไม่มีเปลวไฟใดที่ลูกโพล่งได้โดยปราศจากเชื้อ เช่นเดียวกับการเกิดของสัตว์นั้นก็มียุพาทานเป็นเชื้อ ส่วนสัตว์ที่ตายแล้วแต่ยังไม่เกิดนั้นมีต้นเหตุ (ภวตัณหา/ความอยากในความมีความเป็น) เป็นเชื้อ

ในการอุปมาเรื่องเปลวไฟนั้น พระพุทธองค์ทรงแยกเป็น ๒ กรณี คือ ๑) กรณีที่เปลวไฟลุกโชนอยู่กับที่ ๒) เปลวไฟที่ถูกลมพัดปลิวไปในอากาศ กรณีแรกนั้นทรงแสดงว่าเทียบได้กับสัตว์ที่ยังมีชีวิตอยู่ในโลกนี้ซึ่งมีเหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้นและเติบโต เพราะเปลวไฟลุกโชนขึ้นด้วยเชื้อซึ่งอาจจะเป็น น้ำมัน ไม้ หรือท่อนฟืนชนิดใดชนิดหนึ่งก็ได้ที่สามารถมองเห็นปัจจัยที่เป็นเชื้อเหล่านั้นได้อย่างชัดเจน แต่เปลวไฟในกรณีที่ ๒ นั้นทรงแสดงว่าเป็นเปลวไฟที่ปลิวไปในอากาศเพราะถูกลมพัดซึ่งเปรียบกับสัตว์ที่ตาย ตามพุทธพจน์นี้ เราไม่สามารถมองเห็นได้ชัดว่าเปลวไฟลุกโชนในอากาศได้ด้วยเชื้อเพลิงชนิดใด แต่พระพุทธองค์ตรัสอธิบายว่า เปลวไฟที่ลุกโชนปลิวไปในอากาศนั้นมีลมเป็นเชื้อ^{๑๓๓} หมายความว่า การที่เปลวไฟลุกโชนในอากาศได้เพราะมีลมเป็นปัจจัย หากไม่มีลม เปลวไฟก็ลุกโชนไม่ได้และย่อมดับลงในที่สุด กล่าวได้ว่า เปลวไฟที่ปลิวไปในอากาศจะลุกโชนหรือดับขึ้นอยู่กับว่าลมที่เป็นเชื้อมีอยู่หรือไม่ ถ้ามี เปลวไฟก็ลุกโชนได้ แต่ถ้าไม่มี เปลวไฟก็ดับ กรณีสัตว์ที่ตายนั่นก็เช่นเดียวกัน พระพุทธองค์ตรัสว่า มียุพาทานเป็นเชื้อ ความสืบเนื่องของสัตว์นั้นในภพภูมิต่อไปจะมีหรือไม่ขึ้นอยู่กับว่ามียุพาทานอยู่หรือไม่ ถ้ามียุพาทาน ความสืบเนื่องของขันธห้าในรูปของสิ่งที่เรียกว่า “สัตว์” จะยังดำเนินต่อไป ถ้าไม่มีอุปาทาน ขันธห้าก็ดับ

ในประเด็นเกี่ยวกับอุปาทานเป็นเชื้อของการเกิดนี้ เราจะเห็นว่า ที่ตั้งของอุปาทาน หรือความยึดมั่นก็คือขันธห้า ไม่มีที่ตั้งของอุปาทานที่อยู่ภายนอกจากขันธห้า ส่วนสัตว์ในความหมายของความติดข้องในขันธห้าที่ถึงแก่ความตาย เราไม่อาจทราบได้ว่า ในภาวะหลังตาย สัตว์นั้นดำรงอยู่ในสภาพเช่นใดระหว่างการเกิดกับการไม่เกิด พุทธพจน์ดังกล่าวนี้ชี้ให้เราเห็นว่า ด้วยต้นเหตุซึ่งเป็นปัจจัยของอุปาทาน ในกรณีสัตว์ที่ตายไปพร้อมกับต้นเหตุ และต้นเหตุนั้นจะเป็นเชื้อของการเกิดอีกในภพอื่นๆ ในกรณีสัตว์ที่สิ้นต้นเหตุ การเกิดอีกก็มิได้ เพราะขาดเชื้อคือต้นเหตุ กล่าวได้ว่า อุปาทานในขันธ ๕ ที่ทำให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า “สัตว์” ถูกต้นเหตุนำไปสู่การเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏตามกระบวนการแห่งวัฏฏะทั้งสาม คือ กิเลส กรรม วิบาก ในพระสูตรอีกแห่งหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้แสดงการเวียนว่ายตายเกิดของ “สัตว์” ไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนท่อนไม้อันบุคคลชักขึ้นไปสู่อากาศบางครั้งตกเอาโคนลง บางคราวตกเอาตอนกลางลง บางคราวตกเอาปลายลง ข้อนั้นฉันใด สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอวิชชาเป็น

^{๑๓๓} น่าสังเกตว่า ในพุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่า ลมกับอากาศนั้นไม่เหมือนกัน.

เครื่องกัน มีต้นหาเป็น เครื่องผูก ท่องเที่ยวไปมาอยู่ก็ฉนั้นเหมือนกัน บางคราวเล่นไปจาก โลกนี้สู่โลกอื่น บางคราวเล่นจากโลกอื่นสู่โลกนี้^{๑๑๔}

จากพุทธพจน์ที่แสดงมาเป็นการยืนยันคำสอนเรื่องสังสารวัฏว่า ความตายและเกิดของ สัตว์ทั้งหลายซึ่งมีต้นหาเป็นตัวยับเคลื่อนนั้นเป็นสิ่งที่ไม่อาจปฏิเสธได้ และโลกนี้ไม่ใช่ที่เดียวที่เป็น แหล่งเกิดของสัตว์ แต่ยังมีโลกอื่นๆ ที่สัตว์ทั้งหลายไปเกิดและตายเช่นกัน โดยนัยนี้ ความตายจึงเป็น เพียงช่องทางผ่านของสัตว์ทั้งหลายที่ไปมาระหว่างโลกนี้กับโลกอื่นๆ

๓.๔.๒.๓.๔ นัยของคำว่า “สัตว์” ในทัศนะของพระพุทธศาสนา

พระสูตรทั้ง ๒ แห่งกล่าวถึงภพใน ๒ ลักษณะ คือ กรรมภพและอุปตติภพ ซึ่งจำแนกเป็นกามภพ รูปภพและอรูปรภพ มีสิ่งหนึ่งที่มิพบาทต่อการเกิดขึ้นในภพเหล่านี้ สิ่งนี้คือ วิญญาณของสัตว์ที่มีอวิชชาเป็นเครื่องกัน ต้นหาเป็นเครื่องผูก คำว่า “สัตว์” ที่ตรัสในพระสูตรทั้ง ๒ นี้ เป็นเพียงคำสมมติที่บัญญัติขึ้นเพื่อใช้เรียกสิ่งซึ่งเป็นที่ประชุมกันของขันธ ๕ เท่านั้น ไม่ใช่สิ่งมีจริงที่ แยกต่างหากจากวิญญาณ หรือ ขันธ ๕ เราจะเห็นความหมายของสัตว์ได้ชัดเจนจากข้อความที่ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ความพอใจอันใด ราคะอันใด นันทิอันใด ตัณหาอันใด มีอยู่ในรูป ในเวทนาใน สัญญา ในสังขารทั้งหลาย และในวิญญาณ เพราะการติดแล้วข้องแล้วในสิ่งนั้นๆ เพราะฉะนั้น จึง เรียกว่า “สัตว์”^{๑๑๕} เช่นเดียวกับข้อความที่ตรัสไว้อีกแห่งหนึ่งว่า “อายตนะภายในกับอายตนะ ภายนอกมีอยู่ในที่ใด “สัตว์” หรือ การบัญญัติว่า “สัตว์” ก็มีอยู่ในที่นั้น”^{๑๑๖} ซึ่งหมายความว่า ใน พระพุทธศาสนา “สัตว์” หมายถึง สิ่งมีชีวิตที่ประกอบด้วยขันธ ๕ มีอายตนะภายในคือ จักขุ เป็นต้น สำหรับรับรู้อายตนะภายนอกคือ รูป เป็นต้น ไม่มีสิ่งที่เรียกว่า “สัตว์” ภายนอกจากขันธ ๕ และ นอกเหนือจากสิ่งที่มีสมรรถนะในการรับรู้ารมณต่างๆ ทางตา เป็นต้น โดยนัยนี้ จึงกล่าวได้ว่า ตาม ทัศนะของพระพุทธศาสนา สิ่งทีเรียกว่า “สัตว์” เป็นชื่อของความติดข้องในขันธ ๕ ด้วยอำนาจของ อวิชชาและต้นหาที่เกิดขึ้นจากการกระทบกัน (ผัสสะ) ของอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก เท่านั้น การเวียนว่ายในสังสารวัฏของสัตว์ตามความหมายนี้เป็นอาการที่เป็นไปอย่างสืบเนื่องของ ความติดยึดในขันธ ๕ กล่าวได้ว่า ขันธ ๕ และความติดยึดในขันธ ๕ เป็นที่มาของการบัญญัติศัพท์ว่า “สัตว์” ส่วนขันธ ๕ นั้นไม่ใช่สัตว์^{๑๑๗} แต่หากไม่มีขันธ ๕ และความติดข้องในขันธ ๕ สิ่งทีเรียกว่า “สัตว์” ก็มีไม่ได้

^{๑๑๔} ส.นิทาน. (ไทย) ๑๖/๑๓๒/๒๒๓.

^{๑๑๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๖๑/๒๕๔.

^{๑๑๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๖๖/๕๗. ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๖๖/๒๔.

^{๑๑๗} ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ท่านใช้คำที่แสดงการปฏิเสธความมีอยู่ของสัตว์ไว้หลายคำ เช่น ไม่ใช่ สัตว์ (นิสสโต) ไม่ใช่ชีวะ นิชิชีโว เป็นความว่างเปล่าหาแก่นสารที่แท้จริงไม่ได้ (สุญญ).

หากพิจารณาความหมายของสัตว์จากพุทธพจน์ข้างต้นนั้นเชื่อมโยงกับสังสารวัฏ เราจะเห็นว่า ความหมายของ “สัตว์” นั้นสะท้อนภาพของสังสารวัฏในฐานะเป็นที่เวียนว่ายของสัตว์ทั้งหลาย สังสารวัฏกับสัตว์มีความเกี่ยวเนื่องกันอย่างแยกไม่ออก แต่ก็น่าสังเกตด้วยว่า สัตว์ในความหมายตามพุทธพจน์นี้เป็นปรากฏการณ์ที่มีจุดเริ่มต้นที่ระบบความคิดที่ยึดมั่นในขั้น ๕ ในคำสอนปฏิจจสมุปบาท ความยึดมั่นนั้นเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ตามรูปแบบที่ยึดมั่น ในทัศนะของผู้วิจัยการที่อุปาทานเป็นปัจจัยแห่งความมีภพนั้นสามารถตีความหมายให้ครอบคลุมไปถึงสังสารวัฏได้ด้วย ดังเราจะเห็นว่า ภพนั้นเป็นส่วนหนึ่งของสังสารวัฏในเชิงสถานที่ แต่หากพิจารณาในระบบความคิดอุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ (ในความหมายว่า การมีความรู้สึกว่า เรามี/เราเป็น) สังสารวัฏในห้วงความคิดจึงดำเนินไปตลอดเวลาที่มีอุปาทาน และจากจุดเริ่มต้นของภพและสังสารวัฏในระบบความคิดนำไปสู่ภพและสังสารวัฏเชิงสถานที่ที่กักขังสัตว์ทั้งหลายไว้กับความเกิด แก่ เจ็บ ตายต่อไป ดังนั้น การใช้คำว่า “สัตว์” ท่องเที่ยวในสังสารวัฏนั้นเข้าใจได้ในฐานะสมมติบัญญัติสำหรับเรียกความยึดมั่นในขั้น ๕ นี้ ไม่ใช่สิ่งอื่นนอกจากขั้น ๕ ดังนั้น ข้อความว่า “บุคคลนี้ทำกรรมจึงได้รับผลของกรรม” จึงหมายถึง ความยึดมั่นในขั้น ๕ นั้นแหละทำกรรม และได้รับผลของกรรม กระบวนการทำกรรมและรับผลของกรรมนั้นจึงเป็นอนัตตา คือ ไม่ใช่ตัวตน เพราะไม่มีสิ่งที่เป็นอัตตาที่อยู่ในฐานะเป็นตัวทำกรรมและรับผลของกรรม จะเห็นว่า ขั้น ๕ นั้นเป็นอนัตตา ความยึดมั่นในขั้น ๕ ก็เป็นอนัตตา ถ้ากล่าวว่ สัตว์ หรือบุคคล ทำกรรม แสดงว่า เราหมายถึง ความยึดมั่นในขั้น ๕ จึงไม่ใช่ความเข้าใจผิดแต่อย่างใด เพราะคำนี้เราใช้ในเชิงสมมติเท่านั้น ไม่มีสัตว์ บุคคลอยู่จริงแต่อย่างใด แต่ถ้าเข้าใจว่า วิญญาณเป็นอัตตา วิญญาณเป็นผู้รู้สุขทุกข์ และท่องเที่ยวเวียนว่ายในสังสารวัฏ ความเข้าใจเช่นนี้เป็นมิจฉาทิฐิ เพราะวิญญาณในพระพุทธศาสนา หมายถึง การรับรู้อารมณ์เป็นหนึ่งในขั้น ๕ ซึ่งเป็นอนัตตานั่นเป็นสิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีวิญญาณชนิดที่เป็นอัตตาท่องเที่ยวในสังสารวัฏ (หรือ การยึดมั่นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอัตตาก็เกิดจากความเข้าใจผิดเช่นกัน) แต่เป็นความเชื่อที่เกิดจากความเข้าใจผิดนั่นเอง สรุปว่า ขั้น ๕ เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย และดับไปเพราะไม่มีเหตุปัจจัย ขั้น ๕ ไม่ใช่สิ่งที่จะเวียนว่ายในสังสารวัฏได้ มีแต่ความอุปาทานในขั้น ๕ ในความหมายของสัตว์เท่านั้นที่ท่องเที่ยวไปตามอำนาจกรรม เมื่อไม่มีอุปาทานในขั้น ๕ สังสารวัฏก็ยุติลง

๓.๕ สรุป

จากเนื้อหาที่ผู้วิจัยได้เสนอมาทั้งหมดสามารถกล่าวโดยสรุปได้ว่า แนวคิดเรื่องโลกและภพภูมิอื่นๆ ที่พระพุทธองค์ได้ตรัสแสดงอธิบายไว้ในพระสูตรต่างๆ สามารถจำแนกได้เป็น ๒ ลักษณะ คือ ๑) ลักษณะเชิงโครงสร้างทางจักรวาลวิทยา หรือเชิงภววิทยา ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้ตั้งอยู่บนฐานของกฎไตรลักษณ์มีการเกิดขึ้นและการเสื่อมสลายไป ในบางครั้ง แนวคิดเรื่องภพลักษณะนี้จึงถูกนำมา

เชื่อมโยงเข้ากับเข้ากับภพในฐานะที่เป็นสิ่งถูกรู้ที่ปรากฏเข้ามาสู่การรับรู้ทางอายตนะซึ่งมีการเกิดและดับไปอย่างเป็นกระแสของเหตุปัจจัย ๒) ลักษณะเชิงจิตวิทยา หรือกระบวนการทางจิต ภพในลักษณะนี้จะได้รับการอธิบายผ่านอวิชชา ตัณหา และอุปาทานที่เกิดขึ้นภายในจิตเมื่อมีการเปิดรับอารมณ์จากภายนอก อย่างไรก็ดี แนวคิดเรื่องภพภูมิต่างๆ ตามคำสอนเรื่องสังสารวัฏทั้ง ๒ ลักษณะนี้ก็ได้รับการอธิบายให้เกี่ยวข้องกับคำสอนเรื่องศีลธรรมอย่างมีนัยสำคัญ การอธิบายแนวคำสอนเรื่องภพภูมิต่างๆ ให้สัมพันธ์สอดคล้องกับศีลธรรมของมนุษย์จึงเป็นการผูกโยงแนวคิดเชิงอภิปรายเข้ากับแนวคิดเชิงจริยศาสตร์ได้อย่างลึกซึ้งและกลมกลืน ในทัศนะของผู้วิจัย การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องภพที่เชื่อมโยงกับจริยศาสตร์ภายในกรอบคำสอนเรื่องความเป็นเหตุปัจจัยในปัจจุสมุปปาทจะทำให้เข้าใจแนวคิดเรื่องภพตามหลักทางสายกลางในพระพุทธศาสนาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น